

ŁUKASZ NIESIOŁOWSKI–SPANÒ¹
[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-7835-4904](https://orcid.org/0000-0002-7835-4904)

SŁAWOMIR POŁOCZEK²
[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-1451-5569](https://orcid.org/0000-0003-1451-5569)

KACPER ZIEMBA³
[HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-1104-5872](https://orcid.org/0000-0003-1104-5872)

Wpływy Bliskiego Wschodu i Hellady na Biblię hebrajską – perspektywa historyczna⁴

**Near Eastern and Greek Influences on the Hebrew Bible
– Historical *xv*xv**

Słowa kluczowe: transfer kulturowy, Biblia hebrajska, Prawo biblijne, historiografia, Juda, Judejczycy, prawo bliskowschodnie, okres perski, okres hellenistyczny

Key words: cultural transfer, Hebrew Bible, Biblical Law, Historiography, Judah, Judeans, Ancient Near Eastern Law, Persian period, Hellenistic period

Streszczenie

Tekst dotyczy zjawiska wpływów kultur Mezopotamii i Grecji w tekstach Biblii hebrajskiej. Skupia się na kontekstach transferu kulturowego. Pierwszy dotyczy wpływów mezopotamskiej tradycji prawnej na teksty biblijne. Drugi, zapożyczania przez autorów biblijnych wzorców zaczerpniętych z greckiej tradycji literackiej, ze szczególnym uwzględnieniem historiografii. Autorzy dyskutują możliwe warunki kontaktu Judejczyków z kulturą mezopotamską

¹ Dr hab. Łukasz Niesiołowski–Spanò, Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego.

² Dr Sławomir Poloczek, nieafiliowany.

³ Dr Kacper Ziemia, Wydział Teologiczny Uniwersytetu w Kopenhadze.

⁴ Tekst powstał w ramach realizacji projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (UMO-2016/23/B/HS3/01880).

i grecką oraz proponują okresy, w których transfer kulturowy z tych rejonów do Palestyny wydaje się być najbardziej prawdopodobny.

Abstract

The paper addresses the question of Mesopotamian and Greek influences on the Hebrew Bible. The text focuses on two possible contexts of cultural transfer. The first part deals with the impact of Mesopotamian legal tradition on biblical texts. The second part presents the survey of the question of the influence of Greek literary patterns (in particular: historiography) on Biblical traditions. Authors discuss possible contexts of contact between the Judeans and Mesopotamian/Greek cultures and propose periods when cultural transfer from these regions to Palestine seems to be most plausible.

Badania nad możliwymi relacjami między światem autorów Biblii hebrajskiej oraz kulturami ościennymi można prowadzić na dwóch płaszczyznach. Upraszczając nieco – pierwsza z nich ma charakter analityczny i zmierza do wskazania możliwych paraleli tematycznych i narracyjnych. Ich obecność w literaturze mezopotamskiej, anatolijskiej, perskiej, egipskiej lub greckiej oraz biblijnej pozwala na nowe interpretacje poszczególnych wątków, motywów czy struktur literackich. Dla części biblistów i historyków tekstu biblijnego oraz badaczy literatur starożytnych wskazanie analogii narracyjnych czy tematycznych stanowi cel sam w sobie. Dla historyka z kolei wskazanie możliwych paraleli w danych narracjach nie jest – lub przynajmniej nie powinno być – celem, lecz jedynie pierwszym etapem badania, umożliwiającym postawienie dalszych pytań. Nie chcemy, by powyższa uwaga dezawuowała znaczenie porównawczych studiów literackich i filologicznych nad literaturą starożytną oraz tekstami biblijnymi. Są one niezbędne dla prowadzenia dalszych badań, zwłaszcza jeśli prowadzone są zgodnie z krytyczną metodologią, pozwalającą uniknąć błędu paralelomanii⁵.

I tu właśnie pojawia się druga płaszczyzna, na której można sytuować tego rodzaju studia. Jest to płaszczyzna syntetyczna (ponownie:

⁵ Por. uwagi metodologiczne w Sandamel 1962, 1-13; Talmon 1977; Hallo 1990; Klingbeil 2007, 61-66; Thompson 2014, 102-113; Weeks 2019; Hallo 2020, 23-34.

nazywana tu umownie), polegająca na odtwarzaniu kontekstów, w których mogło dojść do wymiany kulturowej, to znaczy okoliczności i warunków społecznych, politycznych, ekonomicznych, demograficznych, kulturowych itd., w których treści wytworzone przez jedną kulturę mogły zostać przejęte i zaabsorbowane przez twórców innej. Nasz tekst pragniemy poświęcić właśnie tej problematyce, czyli sposobom wnioskowania dotyczącym przyczyn i okoliczności, w jakich autorzy tekstów biblijnych zapożyczali motywy lub wątki pochodzące z kultur ościennych i włączali je do tekstów Biblii hebrajskiej. Nie jest to, z racji objętości, próba całościowego omówienia tego zagadnienia, lecz jedynie ujęcie modelowe ukazane na najbardziej charakterystycznych przykładach. Zacząć wypada jednak od pewnego bardzo istotnego zastrzeżenia metodologicznego.

Aby nie popaść w paralelomanie, czyli sposób wnioskowania zgodnie z którym dwa pozornie podobne elementy uznane zostają za zależne jeden od drugiego wyłącznie na podstawie powierzchownych analogii, należy kierować się pewnymi kryteriami, które chronią przed ryzykiem popełnienia takiego błędu logicznego we wnioskowaniu (*non sequitur*). Na poziomie literackim należy więc 'zważyć' siłę wskazywanej paraleli – aby móc postawić tezę o zapożyczeniu, dana paralela musi mieć charakter specyficzny dla dwóch porównywanych tradycji literackich – następnie wykluczyć możliwość jej wyjaśnienia za pomocą topiki lub wędrowki motywów między kilkoma kręgami kulturowymi, a w końcu dokonać właściwej kontekstualizacji badanego motywu, wątku lub schematu narracyjnego w obrębie porównywanych tradycji, a więc zdecydowanie wyjść poza proste podejście komparatystyczno-typologiczne⁶.

Potem należy zastosować podejście komparatystyczno-historyczne, a zatem wskazać prawdopodobny czas i miejsce postulowanego transferu kulturowego oraz jego funkcję, a także – choćby modelowo – ludzi za ten

⁶ Na przykład studia konkretnych przypadków przeprowadzone według takiej metodologii: Niesiołowski-Spanò 2007; Gnuse 2021, 116-123; Kozłowski, Poloczek 2022.

proces odpowiedzialnych⁷. Zasada ta znajduje zastosowanie nie tylko w kwestii próby wyjaśnienia transferu widocznego na płaszczyźnie literackiej, a zatem działań podejmowanych przez elitę (por. Richelle 2023), lecz również w badaniu procesów transferu kulturowego obejmującego instytucje polityczne, społeczne czy gospodarcze, które mogły zachodzić angażując szersze grupy społeczne (por. np. Ulf 2009; Canepa 2010; Tartaron 2014). Doskonały przykład stanowi kwestia pochodzenia alfabetu greckiego. Na poziomie analitycznym wiemy, że alfabet fenicki zainspirował Greków do stworzenia ich własnego systemu pisma alfabetycznego. Na poziomie syntetycznym dość bezpiecznie możemy wyjaśnić, dlaczego do takiego zapożyczenia doszło. Wiemy przy tym jedynie w przybliżeniu, kiedy mogło do tego transferu dojść, nie wiemy jednak, gdzie dokładnie, a ludzi odpowiedzialnych za ten transfer możemy scharakteryzować jedynie w bardzo ogólny sposób (Lipiński 1988a; 2010; 2013a; Burkert 1992, 25-33; Powell 1991, 5-32; Woodard 1997, 133-139; Niesiołowski-Spanò 2008; Lemaire 2017; Bourogiannis 2018).

Mając na uwadze wskazane wyżej perspektywy i ograniczenia metodologiczne, przyjrzyjmy się konkretnym przykładom transferu międzykulturowego dostrzegalnym w materiale biblijnym.

1. Biblijne i bliskowschodnie przepisy prawne

W nauce od wielu lat omawiane są analogie pomiędzy poszczególnymi przepisami prawnymi, zbiorami praw i formułami traktatów dyplomatycznych, pochodzących z różnych obszarów Mezopotamii, Lewantu czy Anatolii oraz przepisami prawnymi zawartymi w Biblii

⁷ Por. Klingbeil 2007, 63: „Generally, there are two distinct approaches to comparative studies that – to a certain degree – also reflect differing underlying presuppositions. The first may be termed *historical comparison*, whereby phenomena from different cultures and societies originate within the same general context of geography and (often) also time. Historical comparison seeks to evaluate the influence of one culture on another and by doing so tries to provide a better *Sitz im Leben* for certain cultural, sociological, political, or religious phenomena.”

hebrajskiej⁸. Najczęściej analogie dostrzegalne w przypadku przepisów prawnych w tekstach orientalnych i biblijnych interpretuje się jako efekt mezopotamskich wpływów na przepisy zawarte w Biblii⁹. Aby wyjść poza samo stwierdzenie istnienia takich analogii (płaszczyzna analityczna), należy postawić pytanie o kontekst, w jakim mogło dojść do takich zapożyczeń.

Po pierwsze, na ogół wyklucza się możliwość, by to przepisy biblijne oddziaływały na kulturę prawną krain ościennych, zwłaszcza na wcześniej posługujące się pismem Mezopotamię, Anatolię czy Egipt. Rozumowanie to opiera się na wielokrotnie weryfikowanym już w badaniach antropologicznych i historycznych założeniu, że przekaz kulturowy wychodzi na ogół (podkreślmy, że na ogół, lecz niekoniecznie zawsze!) od kultur państw dominujących ku kulturom państw peryferyjnych¹⁰. W tym kontekście oczywisty jest dominujący charakter – często związany z ekspansją terytorialną czy imperializmem politycznym – oraz wyrafinowany i twórczy aspekt kultur Egiptu, Asyrii, Babilonii lub Persji. W kontraście do tych wielkich centrów kulturowych, obszar zamieszkiwany przez Judejczyków (zarówno w epoce monarchii, jak i później, czyli w czasach perskich i hellenistycznych) nie był dominującym ośrodkiem kulturowym lub politycznym. Obszar ten, choć istotny ze względów strategicznych i handlowych, zawsze pozostawał peryferyjny¹¹.

⁸ Ogólne wprowadzenie do tematyki prawodawstwa bliskowschodniego Westbrook 2009a; Lipiński 2009; najnowsze wydanie wyboru praw bliskowschodnich: Kitchen, Lawrence, Paul 2012; por. także Roth 1997; Westbrook 1989, 201-222. Na temat paraleli między prawami biblijnymi a bliskowschodnimi, zob. m.in.: Paul 1970; Bord 1997; Otto 1996; Wells 2008, 223-243; Otto 2010; Barmash 2018, 1-9.

⁹ Np. Van Seters 2002 dla mezopotamskich wzorców Kodeksu Przymierza.

¹⁰ Na temat metodologicznych aspektów modelu interakcji politycznych, gospodarczych i kulturowych na linii centrum-peryferie w ujęciu historyczno-antropologicznym zob. klasyczne studium Wolf 2009.

¹¹ Dyskusja dotycząca możliwości zaadaptowania ujęcia Erica R. Wolfa, a także teorii systemów-światów (głównie według modelu Immanuela Wallersteina) do badań nad starożytnym Izraelem i Judą zob. Hopkins 1996, 135-137; Gottwald 2001, 254, przyp. 9; zastosowanie podziału centrum-peryferia dla Palestyny w epoce perskiej zob.

Po drugie, łatwo wskazać takie momenty w dziejach, gdy kontakty przedstawicieli obu kultur mogły sprzyjać wymianie kulturowej. Można wymienić cztery okresy, w których nasilenie kontaktów między mieszkańcami Judy a dominującymi ośrodkami polityczno-ekonomicznymi Mezopotamii mogło potencjalnie stworzyć warunki dla transmisji kulturowej z Międzyrzecza do Palestyny:

1. Późna epoka brązu (LBA I i II, ok. 1550-1200 p.n.e.), gdy poświadczono jest użycie pisma klinowego na terenach Palestyny oraz stosowanie przez skrybów kananejskich języka akadyjskiego w korespondencji dyplomatycznej, na przykład w listach amarneńskich (Rainey 1995-1996 {tam dalsza literatura}), lub też w celach administracyjnych, w ramach zapotrzebowania regionalnych ośrodków władzy (van der Toorn 2000; Morrow 2008; Horowitz, Oshima, Sanders 2018)¹². W tym okresie doszło również do wytworzenia hybrydowej formy języka oficjalnej komunikacji, określanej często jako dialekt kananejsko-akadyjski (tzw. *Canaano-Akkadian*; por. Dassow 2003, 196-217; 2004; Rainey 2010; Baranowski 2016; Mandell 2022, 263-276)¹³. Po nim zaś, na początku epoki żelaza, nastąpiło wyraźne załamanie kultury piśmienniczej a także administracyjnej na terenie Kanaanu (Byrne 2000, 1-31).

Ben Zvi, Levin 2018; na temat sytuacji geopolitycznej państw Lewantu w okresie dominacji asyryjskiej i mechanizmów wpływu tej kultury na kultury peryferyjne: Faust 2018; Cogan 1974; Berlejung 2012.

¹² Na temat administracyjnego aspektu zastosowania pisma klinowego w Kanaanie: Sanders, 2009, 106: „The vast majority of the writing known from Late Bronze Age Canaan was for royal courts and administrators. It was written by the employees of city-states and empires in a cosmopolitan syllabic cuneiform system. Cuneiform scribes wrote administrative genres: school texts, bureaucratic lists, and diplomatic letters. None of these texts addressed a public or a group; they were for kings, courts, and other scribes”; por. również Vita 2021, 1213-1265 (tam dalsza literatura).

¹³ Na temat mechanizmów powstawania języków/dialektów hybrydowych stosowanych w komunikacji zob. Pollock 1998 (studium przeprowadzone na przykładzie adaptacji sanskrytu).

2. Epoka dominacji Asyrii nad Lewantem (ok. 740-640/612 p.n.e.), podczas której Juda pozostawała w stosunku wasalnym wobec tego państwa, a kultura materialna – na tyle, na ile można sądzić z danych archeologicznych – wydaje się wykazywać silny wpływ stylistyki mezopotamskiej; używany zaś lokalnie język hebrajski być może podlegał wpływowi terminologii akadyjskiej w zakresie związanym z aparatem władzy (np. Stern 2001, 168-188; Gadot, Bocher 2018)¹⁴.
3. Tzw. ‘niewola babilońska’ (ok. 597/586-539 p.n.e.), czyli najbardziej znany okres bezpośrednich kontaktów Judejczyków z mieszkańcami Babilonii.
4. Cezury czwartego okresu, zwykle opisywanego jako ‘okres perski’ (ok. 539/538-332 p.n.e.), zazębiają się z okresem funkcjonowania diaspory wywodzącej się z czasów tzw. ‘niewoli babilońskiej’, ponieważ – poza sytuacją obserwowaną na terenach właściwej Judy (w tym okresie: perskiej prowincji Jehud) – obejmują także doświadczenie Judejczyków, którzy pozostali pod rządami perskimi na terenach Mezopotamii oraz innych części imperium.

Te cztery wskazane wyżej okresy nie stanowią jednak równie prawdopodobnych przedziałów czasowych dla potencjalnej inspiracji kultury hebrajskiej mezopotamską kulturą prawną.

Propozycję najdawniejszego okresu jako najbardziej prawdopodobnego czasu, w którym miało dojść do zapożyczeń natury formalno-prawnej

¹⁴ Na temat asyryjskich (nie babilońskich) zapożyczeń z akadyjskiego w języku hebrajskim zob. Mankowski 2000, 167-175. Duża część terminologii pochodzenia asyryjskiego postulowanej przez Mankowskiego ma mieć właśnie charakter związany z instytucjami władzy politycznej lub z wojskowością i znajduje się głównie w pismach Proroków Większych oraz w Psalmach. Warto jednak zwrócić uwagę na krytykę wniosków Mankowskiego zaprezentowaną przez Cory’ego Ke Michaela Peacock’a: Peacock 2013; Boyd 2021, 30-43. Peacock i Boyd krytykują Mankowskiego za brak precyzyjnej metodologii badania zapożyczeń językowych i opieranie się głównie na tekście biblijnym, bez uwzględnienia poszczególnych warstw jego redakcji; por. również: Morrow 2000, 302-313.

z kultury mezopotamskiej, postulował – już w pierwszej połowie XX wieku – Albrecht Alt w swoim studium (wpływowym zresztą nie tylko na gruncie biblistyki, ale także na gruncie teorii starożytnej kazuistyki prawnej jako takiej) źródeł prawodawstwa ‘izraelickiego’ (Alt 1967, 101-172)¹⁵. W ostatnich zaś latach znanymi propagatorami podobnej tezy o bliskowschodniej kulturze prawnej II tys. p.n.e. jako inspiracji biblijnych przepisów stali się na przykład Kenneth A. Kitchen (miejscami wcielający się bardziej w rolę zaangażowanego autora konfesyjnego niż zdystansowanego badacza {por. Kitchen 2003; Isbell 2004}) czy Joshua Berman (reprezentujący podobne nastawienie). Argumentowali oni, że pewne sformułowania znane z traktatów hetyckich rzekomo stanowią dużo bliższą paralelę wobec biblijnych przepisów prawnych lub opisu Przymierza zawartych w Biblii hebrajskiej (zwł. Rdz 23, Pwt 13) niż prawa i traktaty pochodzące z I tysiąclecia p.n.e. Hipoteza ta została jednak, jak się wydaje, skutecznie poddana krytyce zarówno na gruncie hetytologii, jak i na gruncie nauk biblijnych. Dziś utrzymuje się w zasadzie jedynie w literaturze o charakterze silnie apologetycznym, starającej się za wszelką cenę pogodzić realia epoki brązu z narracjami biblijnymi (Kitchen 1966, 154-155; Berman 2011, 25-44; Berman 2013, 229-250)¹⁶.

¹⁵ Alt 1967, 127: „The law discovered and adopted by the Israelites in Palestine, therefore, must already have been ancient, not to say archaic, and this is in fact the impression given by its elaborate periodic technique and its distinctively secular spirit. It was presumably first written down on Canaanite territory in the Babylonian language, and in cuneiform script; but it is not impossible that it had already been transcribed into one or other of the new scripts and languages which appear in the second half of this millenium, the form the Israelites came into contact with it.”

¹⁶ Por. podjętą z publikacjami Bermanna polemikę i dalszą dyskusję: Levinson, Stackert 2012, 123-140; Berman 2013, 297-309; Levinson; Stackert 2014, 310-333. Por. również Popko 2003, 5-6: „Trudniej natomiast wyjaśnić kontekst historyczno-prawny samej formuły przymierza. Starano się wykazać, że miały na nią pewien wpływ hetyckie traktaty wasalne, lecz po dyskusji teza ta została odrzucona. Taki wpływ można zresztą wykluczyć *a priori*, ponieważ jest mało prawdopodobne, by kultura hetyckiej Anatolii oddziaływała aż na odległą Palestynę czy nawet Synej”.

Gdyby bowiem do takich zapożyczeń miało dojść jeszcze w epoce brązu – biorąc pod uwagę znikomy stopień piśmienności w Kanaanie – należałoby założyć: po pierwsze, ‘długie trwanie’ języka akadyjskiego w obrębie kultury skrybów i urzędników na tym terenie oraz ciągłość oficjalnej, administracyjnej tradycji piśmienniczej na przełomie epoki brązu i żelaza (co dziś wydaje się praktycznie nie do utrzymania {Byrne 2000}). Po drugie, zbiór przekonująco wykazanych dotąd zapożyczeń nie mógłby obejmować przepisów, formuł bądź struktury tekstów powstałych dopiero w I tysiącleciu, jak to w istocie miało miejsce (por. np. Weinfeld 1965; 1993, 135-139; Steymans 1995; Levinson 1995, 2001). Dodatkową, pośrednią przesłanką negatywną jest również fakt, że mimo potwierzonego zjawiska funkcjonowania języka akadyjskiego w lokalnej administracji kananejskiej późnej epoki brązu nie potwierdzono dotąd z całą pewnością – być może poza jednym, dyskusyjnym przypadkiem podobnej kompilacji lub ćwiczenia szkolnego (Hazor 18; środkowa epoka brązu) – żadnego ewidentnego przypadku tłumaczenia albo adaptacji tekstów natury stricte prawnej wywodzących się z mezopotamskiej tradycji legislacyjnej na grunt lokalny¹⁷.

Mniej zastrzeżeń pojawia się przy kolejnych wymienionych epokach, gdyż dla okresu hegemonii asyryjskiej (2) mamy mocne przesłanki, by twierdzić, że judejskie elity miały liczne okazje do kontaktów z administracją asyryjską, zarówno na terenie właściwej Asyrii, jak i obszarów zarządzanych przez Asyryjczyków oraz samej Judy. Świadczą o tym choćby znaleziska tekstów asyryjskich z terenów południowego Lewantu. Avraham Faust wymienia 7 fragmentów klinowych tekstów administracyjnych odnalezionych na terenie Judy i jej bezpośredniego

¹⁷ Boyd 2021, 21, przyp. 64: „Despite the discovery of very fragmentary Bronze Age legal texts in cuneiform script in Akkadian in the southern Levant, Canaanite (or more broadly West Semitic) translations of this legal tradition have not been discovered.” Być może pewnym wyjątkiem jest fragmentaryczny tekst klinowy Hazor 18, przypominający w swej treści pewne rozwiązania prawne analogiczne do tradycji Kodeksu Hammurabiego, zob. Horowitz et al. 2012.

sąsiedztwa (Samaria, Tel Hadid, Gezer, Chirbet Kusiya, Qaqun, Tel Keisan) i 4 fragmenty asyryjskich inskrypcji królewskich (Samaria, Aszdod, Qaqun, Ben Szemen {Faust 2001, 139-140; por. również Gzella 2015, 124-132}). Wiemy również o istnieniu na tych terenach asyryjskich centrów administracyjnych, takich jak Samaria czy Megiddo, co uprawdopodobnia potencjalną znajomość akadyjskich tekstów legislacyjnych przez Judejczyków i kontaktów z osobami, będącymi nośnikami tej tradycji prawnej (por. Zilberg 2018, 56).

W tym kontekście rodzi się także pytanie o stosowany język oficjalnej komunikacji i kontaktu z administracją asyryjską. Mamy bowiem przesłanki, by twierdzić, że obok języka akadyjskiego w administracji okresu nowoasyryjskiego – co najmniej od czasów Tiglat-pilegara III (ok. 745-727) – używany był także język aramejski. Są to zarówno świadectwa ikonograficzne – przedstawienia par skrybów królewskich, z których jeden zapisuje tekst na tabliczce, a drugi na zwoju (np. relief z pałacu z Nimrud {por. Parker 2011, 362}¹⁸), gdzie dwa różne nośniki służyć musiały do zapisu dwóch różnych języków – jak i kolofony niektórych tekstów klinowych, które informują bądź o aramejskim pochodzeniu danego skryby, bądź to o funkcjonowaniu skrybów biegłych w aramejskim lub w dwóch językach jednocześnie (Tushingham 2019; Boyd 2021, 124-128)¹⁹. Te przesłanki wskazują zatem na funkcjonowanie aramejskiego jako jednego z języków ‘formalnej’ komunikacji nie tylko na peryferiach imperium, ale w samym jego centrum: w królewskiej kancelarii. Oczywiście, pytanie o skalę użycia aramejskiego w administracji asyryjskiej w tym okresie pozostaje otwarte. Część badaczy zwraca uwagę na to, że wskazane przesłanki sugerują raczej ograniczony stopień funkcjonowania tego języka²⁰, inni jednak twierdzą, że taka percepcja może

¹⁸ Dalsze analogiczne świadectwa ikonograficzne funkcjonowania dwóch rodzajów skrybów na dworze asyryjskim i dyskusja na ten temat: Reade 2012, 702-704, 708-712.

¹⁹ Tamże konkretne przykłady źródeł i dalsza literatura.

²⁰ Np. Porter 1995, 57: „[...] evidence suggests that the spread of Aramaic had to some extent affected even Assyria, where a growing number of people, even in

być po prostu uwarunkowana brakiem tekstów zachowanych *in extenso*, związanym na przykład z nietrwałym charakterem zwyczajowego nośnika tego języka (papierus, w przeciwieństwie do glinianej tabliczki przeznaczonej do zapisu klinów {por. Gzella 2015, 126}), a administracja asyryjska rzeczywiście mogła mieć duży udział w upowszechnianiu się aramejskiego²¹ jako możliwego języka kontaktu elit lokalnych z przedstawicielami władzy asyryjskiej²². Znamy ponadto co najmniej jeden przypadek, w którym rzeczywiście mowa jest o korespondencji prowadzonej z asyryjską administracją również w języku aramejskim: jeden z listów z Nimrud (koniec VIII w. p.n.e.) stanowi akadyjską kopię listu przesłanego królowi przez Nabû-šeziba z Tyru, a sporządzonego – jak stwierdza zachowany odpis treści – pierwotnie po aramejsku (SAA 17,2; por. Luukko 2012, nr 23 {tłum. angielskie Boyd 2021, 130})²³.

the upper levels of administration, now used Aramaic rather than Assyrian as their primary language. The evidence for Aramaic use in seventh-century Assyria, however, is limited enough to suggest that Aramaic speakers remained in the minority [...]; the continued use of Akkadian for letters, contracts and administrative texts makes it probable Akkadian was still the dominant language there, understood somewhat even by Aramaic-speaking Assyrians.”

²¹ Por. Gzella 2015, 124: „The Assyrian chancellery thereby became involved in and reinforced the dynamic spread of Aramaic across the Near East. Mass deportations into the Assyrian heartland resulted in an increasingly multiethnic and multilingual population, a significant part of which will also have spoken Aramaic. Akkadian and Mesopotamian cuneiform writing remained largely confined to Assyria proper for domestic administration and, occasionally, legal needs such as land sales abroad. Judging from the very limited evidence available, Akkadian scribal traditions were apparently not systematically exported to the western provinces (at least not on a larger scale), where Aramaic and other alphabetic languages of Syria-Palestine [...] had already been in full use.”

²² W tym kontekście por. 2 Krl 18,26: „Mów, prosimy, do sług twoich po aramejsku, gdyż rozumiemy [ten język]; nie mów do nas po hebrajsku wobec słuchającego ludu, który jest na murach” (przekład za BT⁵).

²³ Często przywoływanym kontrargumentem jest jednak pewien oficjalny tekst, tzw. dekret Sargona (SAA 17,2), który z jednej strony poświadcza istnienie praktyki prowadzenia jakiejś części korespondencji w języku aramejskim (por. Faust 2001, 144-145), z drugiej, wyraźnie wskazuje, że jest to praktyka, która nie powinna mieć w ogóle miejsca (por. tłum. angielskie według Zilberg 2018, 77).

Przesłanki te otwierają możliwość postrzegania języka aramejskiego jako potencjalnego języka transferu mezopotamskiej kultury prawnej na tereny Lewantu już w tej epoce. W praktyce jednak nie mamy jakichkolwiek pozytywnych przesłanek potwierdzających taką tezę: żadna oficjalna asyryjska inskrypcja królewska czy zbiór prawny nie zostały – o ile na razie wiadomo – sporządzone lub skopiowane w języku aramejskim, a język oficjalnej nawet korespondencji nie musi koniecznie być równorzędny z językiem kształtowania i upowszechniania oficjalnej rzeczywistości prawnej. Symptomatyczne, że w poddanym analizie przez Petera Zilberga korpusie 63 tekstów asyryjskich dotyczących południowego Lewantu (tereny dawnego Izraela, wybrzeże z miastami fenickimi i filistyńskimi, Juda), z których 27 można łączyć bezpośrednio z kwestiami administracji, a 7 dotyczy Judy, wszystkie sporządzone zostały w języku akadyjskim, bez jakichkolwiek śladów istnienia aramejskich kopii – i to nawet w prowincjach Samaria i Megiddo (!). W przeciwieństwie do położonych bardziej na północ terenów Syrii, z terytorium dawnego Izraela i z terenu istniejącej jeszcze ówczesznie Judy nie ma również żadnych materialnych śladów stosowania aramejskiego jako języka spraw urzędowych²⁴. Stąd hipotezę o aramejszczyźnie jako używanym w Judzie języku kontaktu między lokalną elitą a administracją asyryjską – a więc i potencjalnym języku transferu kultury prawnej – należy na razie traktować z bardzo dużym dystansem.

Można jednak łatwo wyobrazić sobie uwarunkowania polityczno-społeczne, które mogły skłaniać elity judejskie do naśladowania wzorów

²⁴ Zilberg 2018, 58, 76-77, zwł. 76: „An interesting aspect of this period, in the provinces of Samaria and Megiddo, is the scarcity of Aramaic writing and west-Semitic inscriptions from the seventh century. We do not find as many triangular or square contracts in Aramaic that we find in the area of Syria. We also do not have any epigraphs on the cuneiform contracts from Gezer and Hadid. [...] Moreover, in the cuneiform tablets that do mention Israelite or Judean names [...] we do not see an epigraph. This differs from similar regions in Syria where we have epigraphs on many tablets. In contrast to the previous century, we also do not have ostraca written in Aramaic or other West-Semitic language.”; por. również Boyd 2021, 132-133.

imperialnej Asyrii: oznaka lojalności, prestiż, moda, aspiracje do uczestnictwa w kulturze ‘wyższej’ lub ‘arystokratycznej’ etc. Twierdzenie o asyryjskich inspiracjach w prowadawstwie biblijnym datowanym na epokę monarchii judzkiej musi jednak wciąż pozostać w sferze przypuszczeń²⁵. Istotnie, potwierdzone są kontakty handlowe oraz zewnętrzny wpływ na różne formy praktyki kultowej lub ‘oficjalnej’ ideologii religijnej (o czym można wnioskować głównie z archeologii i częściowo – z niektórych tekstów biblijnych albo z praktyki polityki asyryjskiej wobec podporządkowanych jej podmiotów²⁶). Ewidentne wydają się wpływy mezopotamskie w kulturze materialnej (por. wyżej, przyp. 15; oraz Lipiński 2020, 89-99, 107-108), a nawet możliwe są naśladownictwa pewnych form asyryjskiego ceremoniału dworskiego w Jerozolimie lub stylu życia elit asyryjskich przez elity lokalne. Zjawiska te nie muszą jednak dowodzić dogłębnej ‘asyrianizacji’ kulturowej Judy lub choćby implementacji na gruncie lokalnym wzorców mezopotamskiej tradycji prawnej²⁷. Taki

²⁵ Na temat tezy, że tzw. Kodeks Deuteronomistyczny w swoim zasadniczym rdzeniu może stanowić reminiscencję lub ‘przepracowanie’ starszych, sięgających jeszcze okresu monarchii tradycji legislacyjnych (zwłaszcza tzw. Kodeksu Przymierza) i dyskusji wokół tego założenia zob. Van Seters 2003; Westbrook 2009b; Lemański 2019; Hagedorn 2019. Szerszym problemem jest zagadnienie kryteriów stosowanych przez badaczy do datowania biblijnych tekstów normatywnych, na ten temat zobacz ostatnio Barmash 2019 (tam dalsza literatura).

²⁶ Np. McKay 1973; badacz uważał, że Juda nie została poddana presji oficjalnej religii asyryjskiej, ale doświadczyła pewnego synkretyzmu tradycji lokalnych z asyryjskimi. Wbrew McKay’owi Spickermann przekonująco dowodził – głównie w oparciu o źródła asyryjskie – że w przypadku państw wasalnych wprowadzenie oficjalnego kultu asyryjskiego było wymagane jako oznaka lojalności, więc zapewne musiało do tego dojść również w Judzie, zob. Spickermann 1982. Z nowszych ujęć zob. Levine 2005; Schoors 2013, 108-110 (tamże omówienie stanu badań i dalsza literatura).

²⁷ W tym kontekście sięgano również do materiału biblijnego, szczególnie do prowadawstwa deuteronomicznego (np. Pwt 13), postulując istnienie pewnych zależności formalnych między nim i tekstami nowoasyryjskimi, najczęściej zaś: traktatem sukcesyjnym Asarhaddona (por. wyżej przyp. 15 i 16). Ta teza nadal ma jednak charakter argumentacji pośredniej (od strony ‘hebrajskiej’ oparta jest jedynie na materiale biblijnym, niepoddanym głębszej analizie historyczno-krytycznej) i podejścia komparatystyczno-typologicznego (stwierdzenie pewnych podobieństw), nie proponuje bowiem

scenariusz wciąż pozostaje hipotetyczny, może nawet i prawdopodobny, ale jego weryfikacja wymaga przekonującego materiału dowodowego, którym – niestety – póki co nie dysponujemy.

W okresie tzw. ‘niewoli babilońskiej’ (3) oraz w epoce perskiej (4) uwarunkowań pozwalających na sięganie po wzorce mezopotamskie najpewniej było jeszcze więcej. Oto członkowie elity judejskiej przesiedleni zostali do Babilonii, w której funkcjonowali w ramach lokalnej kultury, w tym kultury prawnej, z którą musieli mieć kontakt na co dzień w przypadku jurysdykcji spornej, spraw majątkowych, kwestii gospodarczo-handlowych etc. Ujmując to w skrócie: w przypadku jakiegokolwiek potrzeby odwoływania się do oficjalnej instancji i/lub ustosunkowania się do obowiązujących regulacji prawnych.

Znajomość i rzeczywiste stosowanie przez potomków przesiedlonych Judejczyków babilońskiego obyczaju prawnego w tych dziedzinach – w dużym stopniu kontynuowanego również w epoce perskiej – ilustrują dobitnie teksty zarchiwum rodziny Murašû z Nippur (ok. 455-404 p.n.e.) oraz teksty z ʾl-Yāhūdāya/Yāhūdu [‘{osady} Judejczyków/Judy’²⁸] i pobliskiego Našar, datowane na ok. 572-477 p.n.e. (Cardascia 1951; Stolper 1985, 2001; Alstola 2019, 164-222; Greenfield 2001)²⁹.

ani bardziej szczegółowego, historycznego modelu wyjaśnienia postulowanych analogii, ani też nie próbuje odpowiedzieć na pytanie, czy w ich przypadku rzeczywiście doszło do bezpośredniego zapożyczenia z mezopotamskiej kultury prawnej, czy też owe postulowane analogie można po prostu tłumaczyć ogólno-bliskowschodnią kulturą prawną I tys. p.n.e.

²⁸ Jak twierdzi Alstola 2019, 105 w pewnym momencie doszło do ewidentniej zmiany sposobu zapisu oficjalnej nazwy osady w źródłach z ʾl-Yāhūdāya na formę Yāhūdu a zarazem do przesunięcia znaczenia semantycznego toponimu z grupy ludzi danego pochodzenia na miejsce ich pochodzenia. Publikację tekstów z Yāhūdu zawiera: Pearce, Wunsch 2015 oraz Wunsch 2022.

²⁹ Por. również trwający projekt prozopograficzny prowadzony przez Tero Alstolę, mający na celu pełną inwentaryzację i klasyfikację imion/osób pojawiających się w archiwum Murašû: *Prosopographical Database of Judeans in the Murašû Archive*; na temat tekstów z Yāhūdu i Našar zob. Alstola 2019, 102-163 (tamże dalsza literatura); por. również: Alstola 2017.

Archiwum rodziny Murašû zawiera świadectwa aktywności gospodarzej ludzi, których imiona wskazują na pochodzenie od judejskich przesiedleńców z czasów Nabuchodonozora II. Są wśród nich przedstawiciele judejskich rodzin o wysokim statusie społecznym, zajmujący się m.in. dzierżawą i poddzierżawą ziemi królewskiej czy działalnością kredytodawczą, udokumentowaną przez trzy pokolenia. W przeciwieństwie do archiwum Murašû teksty z Yāhūdu i Našar nie pochodzą z kontrolowanych wykopalisk, co utrudnia ustalenie dokładnej lokalizacji tych miejscowości (prawdopodobnie jednak i w tym wypadku chodzi o okolice Nippur lub Borsippy). Stanowią one nie tylko ogromne ilościowo (obecnie z archiwum Murašû znamy ok. 730 tabliczek {Alstola 2017, 164}) i nieocenione – choć wymagające jeszcze dalszych studiów szczegółowych – źródło do badań nad pozycją ekonomiczno-prawną Judejczyków w Mezopotamii, ale również dowód na głęboką integrację tej grupy zarówno z lokalnym, jak i centralnym, tzn. nadzorowanym przez urzędnika królewskiego [akad. šakanu] systemem społeczno-administracyjnym. Rodzina Murašû funkcjonowała bowiem w ramach jednostki organizacyjnej typu *hatru*, a więc w obrębie systemu opartego na zasadzie przydziału ziemi w zamian za służbę wojskową lub – jak w tym przypadku – zyski z dzierżawy i prowadzonego biznesu (Alstola 2019, 109)³⁰. Co najistotniejsze, działa się to przy równoczesnym zachowaniu przez nich świadomości własnej odrębności (zapewne głównie religijnej), o czym świadczą choćby regularnie pojawiające się w tekstach imiona jahwistyczne³¹.

³⁰ Por. również Pirngruber 2017, 47-48. Szczegółowe studium systemu typu *hatru* przeprowadził w tym kontekście Stolper, 1985, 97-103.

³¹ Ustalenia w Alstola 2019, 218 wskazują w tekstach z archiwum Murašû na 46% udział imion jahwistycznych w przypadku patronimików i 67% udział w przypadku pierwszych imion. Praktyka nadawania imion jahwistycznych odgrywała też dużą rolę w przypadku tekstów z Yāhūdu (choć w tym przypadku badacz nie podaje wskaźników procentowych) – jedynie w 4 przypadkach pojawiły się tam babilońskie imiona teoforyczne: Alstola 2019, 161. Zaznaczyć jednak należy, że np. w przypadku Judejczyków w Sippar (patrz niżej) widać tendencję do przyjmowania imion babilońskich, również

Poza wskazanymi wyżej korpusami źródeł, społeczno-instytucjonalną integrację przesiedleńców judejskich i ich potomków potwierdzają także pojawiające się – i to już w babilońskich tekstach z archiwum Nabuchodonozora II (głównie w kontekście zaopatrzenia deportowanego Jojakina i jego rodziny, por. 2 Krl 25,27-30) – osoby najwyraźniej związane służbowo z dworem królewskim [ša rēš šarri] (Alstola 2017, 2019, 65-66; por. również Zadok 1984; Jursa 2007), czy też świadectwa funkcjonowania królewskich kupców [akad. w l.p. tamkaru {ša} šarri] judejskich na terenie Babilonii, znane z archiwum świątyni E-babbar w Sippar (546-503 p.n.e.). Występująca tam onomastyka wskazuje jednak – w przeciwieństwie do Judejczyków wspomnianych w archiwum Murašû lub Judejczyków z Yāhūdu – na stopniową, dokonaną w trzecim pokoleniu poświadczonym w tekstach, asymilację religijną, najprawdopodobniej związaną z faktem ścisłej współpracy finansowej z miejscową świątynią (Bloch 2014, 131; Alstola 2017, 29-44; 2019, 79-101). Warto zauważyć, że Sippar było ważnym punktem szlaku handlowego łączącego Mezopotamię z Zachodem. Poza przypadkiem z Sippar znane są także inne, pojedyncze źródła wskazujące na udział Judejczyków w handlu dalekosiężnym, związanym z importem dóbr spoza właściwej Babilonii. Poświadczają one działalność kupców judejskich zarówno w Opis nad Tygrysem, a więc w punkcie początkowym szlaku transeufratejskiego, jak i na terenie Iranu (Alstola 2017, 44-47). Czy kupcy judejscy z Mezopotamii mogli udawać się aż do Judei i stanowić mimowolny łącznik między kulturą babilońską a lokalną, jak przypuszcza Tero Alstola (Alstola 2019, 79-101)³²? Tego nie wiemy. Nie mamy bowiem źródeł

teoforycznych, szczególnie w trzecim pokoleniu poświadczonym w tych źródłach (Mardukā [drugie pokolenie], Bēl-uballit, Šamaš-iddin, Nabū-ittannu, Bēl-iddin [trzecie pokolenie]); Bloch 2014, 127.

³² Alstola 2019, zwł. 101: „Judeans participated in Babylonian long-distance trade, and documented evidence shows that some of them travelled as far as Iran for this purpose. [...] The descendants of Arih were deeply integrated into the Sipporean trading community, some members of which were involved in trade from Syria and the Levant to Babylonia. Therefore, it is possible that some Judean merchants – such as

na ten temat, jednak potwierdzony udział Judejczyków w dalekosiężnej wymianie handlowej czyni taką możliwość prawdopodobną.

Yigal Bloch opublikował dwa niezwykle interesujące nowobabilońskie teksty z Suzy pochodzące z okresu panowania Dariusza I (dokł. z lat 494-493 p.n.e.), prawdopodobnie poświadczające funkcjonowanie w tym okresie urzędników dworskich lub członków babilońskiej elity judejskiego pochodzenia, wywodzących się zapewne jeszcze z czasów 'niewoli' (Bloch 2014). Co ciekawe, jeden z nich nosi imię wyraźnie zawierające element jahwistyczny, ale połączony z tradycyjnym babilońskim predykatem (!), choć imię jego ojca ma już czysto babiloński charakter teoforyczny: Yāhû-šar-ušur ['{Niech} Jahwe chroni króla'], syn Šamaš-iddina ['Szamasz dał'] (Bloch 2014, 137, 161-16733; Alstola 2017, 226)³⁴. Jeśli przypuszczenie Blocha jest słuszne, należałoby w tym widzieć dowód ciągłości funkcjonowania społeczności judejskiego pochodzenia w ramach babilońskich – być może nawet dworskich lub urzędniczych – elit we wczesnym okresie perskim i intrygujący przypadek fluktuacji tożsamości religijnej wyrażanej w onomastyce.

Przedstawione powyżej dane źródłowe pozwalają naświetlić dwa kluczowe z naszej perspektywy aspekty funkcjonowania judejskiej diaspory w Mezopotamii w czasach babilońskich i perskich: stosunkowo wysokie umiejętności adaptacji społeczno-gospodarczej i kulturowej przy jednoczesnym (przynajmniej w niektórych przypadkach) zachowaniu

the descendants of Arih and their colleagues – also travelled to the Levant, perhaps as far as Judah, for the purpose of trade. This would also make them good candidates for having been intermediaries between Judeans living in Judah and Babylonia.”

³³ Wydanie tekstów wraz z tłumaczeniem i komentarzem.

³⁴ W drugim przypadku chodzi o niejahwistyczne imię judejskie, przy czym znów ojciec danej osoby nosi tradycyjne babilońskie imię teoforyczne: Šabbatāya syn Nabû-šar-bullita ['{Niech} Nabu zachowa króla w zdrowiu/przy życiu']. Sugestia przynależności obu postaci do wartry urzędniczej lub dworskiej opiera się na postulowanych 'dworskich' konotacjach tego typu imion teoforycznych; por. Bloch 2014, 163: „As he (sc. Yāhû-šar-ušur) bears a courtier name, it is possible that he was serving as a royal courtier in Susa; however, the alternative possibility that came from Babylonia together with the other parties and witnesses to the contract cannot be excluded.”

pewnej odrębności religijnej, oraz stosunkowo dużą mobilność przedstawicieli tej diaspory. W porównaniu do wcześniejszych epok mamy tu również pierwsze niekwestionowane przesłanki dogłębnej znajomości mezopotamskiej tradycji i praktyki prawnej w diasporze przez potomków Judejczyków. Poświadczony przypadek zapewne nie należał do wyjątków. Należy domniemywać, że przynajmniej część potomków przesiedlonych Judejczyków, którzy zdecydowali się na powrót, musiała wcześniej – podobnie jak rodzina Murašû czy Judejczycy z Yāhūdu, którzy pozostali – równie głęboko uczestniczyć w lokalnych strukturach społecznych i uzyskać praktyczną wiedzę o specyfice mezopotamskiej kultury prawnej. W naszym przekonaniu te właśnie środowiska mogły odpowiadać za faktyczny transfer treści reprezentowanych przez kulturę Mezopotamii na grunt judejski oraz ich późniejsze wprowadzenie do tekstu biblijnego.

Wymienione wyżej przesłanki pozwalają nam przypuszczać, że w późniejszych czasach pisarze judejscy istotnie mogli być zainteresowani spisywaniem przepisów prawnych wzorowanych na prawodawstwie mezopotamskim, budując ich autorytet już nie na woli własnego monarchy, lecz na legitymizacji boskiej. To właśnie w epoce nowobabilońskiej i perskiej zaistniały dwie okoliczności, które uprawdopodobniają możliwość wystąpienia zapożyczeń formalnych z bliskowschodniej tradycji legislacyjnej na terenie Judy. Po pierwsze, wspólnota Judejczyków miała kontakt z praktyką prawa mezopotamskiego. Po drugie, pozbawieni króla stanęła przed koniecznością zbudowania nowego prawa opartego na jakimś kodeksie, a nie na uznaniowych decyzjach władcy i jego sędziów (Niesiołowski–Spanò 2019/2020). Podobieństwa pomiędzy zbiorami prawnymi zawartymi w Biblii a legislacją prowadzoną przez Mezopotamianów powinniśmy zatem tłumaczyć bezpośrednią znajomością mezopotamskiej kultury prawnej przez żyjących w epoce nowobabilońskiej lub perskiej autorów judejskich.

W literaturze przedmiotu dyskutowana jest od dłuższego czasu hipoteza Petera Freia dotycząca rzekomej odgórnej kodyfikacji prawa

w imperium perskim, dokonanej na zlecenie władzy centralnej (Frei 1995; por. Watts 2001; Otto 2006; Olmo Lete 2009). W myśl tej hipotezy administracja achemenidzka miałyby inicjować spisywanie lokalnych praw społeczności żyjących pod panowaniem Wielkich Królów. Pomimo pozornej atrakcyjności tej teorii nie znajduje ona żadnych solidnych podstaw źródłowych³⁵. Nawet jeśli tworzenie lokalnych kodeksów prawnych odbywało się w tym właśnie okresie, nie oznacza to wspólnej lub narzuconej inspiracji, ani tym bardziej centralistycznego dążenia Persów do unifikacji przepisów w całym imperium.

Podsumowując kwestię dotyczącą okresu tzw. ‘niewoli babilońskiej’ oraz epoki perskiej, możemy stwierdzić, że mamy wystarczająco dużo poświadczeń źródłowych, by twierdzić, że istniały wtedy elity judejskie, które miały bezpośredni kontakt z kulturą prawną, lub szerzej – literacką – Mezopotamii, zarówno na terenie Międzyrzecza, jak i w samej Judzie. Przykład namiestnika Nehemiasza (przysłanego – według tradycji biblijnej – do prowincji Jehud przez Artakserksesa I [465-424 p.n.e.])³⁶, trwanie diaspory judejskiej w Babilonii (udokumentowane przez teksty z *āl-Yāhūdāya/Yāhūdu* oraz przez archiwum rodziny Murašu lub oficjalna korespondencja administracji perskiej, prowadzona także w języku aramejskim, a zachowana w Egipcie i Baktrii wskazują na istnienie w tych epokach zarówno odpowiednich środowisk, jak i stosownych kanałów komunikacji między centrum państwa perskiego a jego peryferiami³⁷. Ponadto infrastruktura samego imperium umożliwiała, jak udało się to wykazać w dotychczasowych badaniach,

³⁵ Ewentualne podobieństwa między prawami biblijnymi a prawami egipskimi spisanyimi za panowania Dariusza I były często poddawane w wątpliwość, por. Redford 2001.

³⁶ Na temat misji Nehemiasza: np. Fitzpatrick, McKinley 2015. Por. także Fried 2021, która zaproponowała ostatnio identyfikację namiestnika będącego autorem znacznej części Księgi Nehemiasza ze znanym z odcisków pieczętnych Jehoezerem; por. również Lipiński 1970.

³⁷ O Elefantynie Porten 1968; 1996; Becking 2020; o korespondencji z Baktrii Naveh, Shaked 2012.

sprawną komunikację między odległymi rejonami tego państwa oraz ułatwiała kontakty między różnymi społecznościami poddanymi władzy Wielkich Królów³⁸.

W powyższym zestawieniu możliwych uwarunkowań transferu kulturowego, ich znaczenie dla rekonstrukcji historycznej nie jest jednak takie samo. Ważniejsze zatem dla historyka będzie stwierdzenie istnienia odpowiednich okoliczności umożliwiających wymianę międzykulturową (to znaczy: miejsca i czasu), niż możliwe cele potencjalnych protagonistów tego procesu. A zatem raczej epoka nowobabilońska i perska – bo okazji i miejsc do takiego kontaktu było więcej – niż epoka nowoasyryjska, pomimo tego, że celowość hipotetycznych zapożyczeń i w tej epoce można próbować wyjaśnić pewnymi racjami politycznymi. Mając wybrać epokę najbardziej prawdopodobną jako możliwy okres przejścia elementów prawnego dziedzictwa Mezopotamii przez autorów praw biblijnych, skłaniamy się więc ku epokom późniejszym. Choć istnienie kontaktów między Asyrią i Judą w VIII-VII wieku jest oczywiste, to zarówno funkcjonowanie lokalnej tradycji legislacyjnej, jak i monarchiczny ustrój Judy (wszak każdy monarcha powinien stanowić własne prawo {por. np. Otto 2005}) czynią z tego okresu mniej prawdopodobne tło transferu elementów mezopotamskiej kultury prawnej w porównaniu z okresem między VI a IV wiekiem. Łatwiej przy tym dla epoki powygnaniowej, zwłaszcza dla V wieku, wyjaśnić potrzebę samego spisywania przepisów prawnych, które finalnie weszły w skład Pięcioksięgu. Stąd właśnie bierze się nasza opinia, że większa część mezopotamskich zapożyczeń ze sfery legislacyjnej trafiła do materiału biblijnego głównie w epoce perskiej.

* * *

Przyjrzyjmy się zatem i drugiej kwestii: kontaktom Judejczyków z ich zachodnimi ‘sąsiadami’ – Grekami – którym, zdaniem niektórych

³⁸ Na temat komunikacji w imperium perskim Colburn 2013.

badaczy, mieli oni zawdzięczać pewne wzorce wykorzystywane przy tworzeniu literatury biblijnej.

2. Historiografia grecka i biblijna³⁹

Przełomową publikacją w tej dziedzinie była klasyczna praca Arnaldo Momigliano, wskazująca na podobieństwa narracyjne między historiografią grecką a tekstami biblijnymi (Momigliano 1971; 1981, 25-32; 1990, 4-28). Duży wpływ na ten kierunek badań miały również prace Johna Van Setersa, które ugruntowały – nadal dyskusyjne – zastosowanie określenia ‘historiografia’ do pewnych tradycji biblijnych i również zawierały próbę zestawiania ich z historiografią grecką (Van Seters 1983, 8-54; 1992, 78-104). Liczba kolejnych publikacji wskazujących na zbieżności między historiografią grecką a tzw. historiografią biblijną, zarówno w skali ‘mikro’ (podobieństwa poszczególnych motywów czy wątków), jak i w skali ‘makro’ (sama koncepcja pisania dziejów) wyraźnie wzrosła jednak w ciągu minionych dwóch dekad (Römer 1998; Hagedorn 2003; Gmirkin 2017; Niesiołowski-Spanò 2018; Gnuse 2021). Główna zmiana widoczna w podejściu badawczym dotyczyła kwestii datowania tekstu biblijnego. Zmiany w postaci przedatowania

³⁹ Autorzy tego tekstu zdają sobie oczywiście sprawę z umowności używania terminu ‘historiografia’ dla tzw. Historii Deuteronomistycznej oraz w dużej mierze opartych na niej Księgach Kronik. Poszukiwanie ewentualnych wpływów tekstów pierwszych dziejopisarzy greckich na autorów biblijnych nie zmienia jednak faktu, że wciąż poruszamy się w ramach dwóch zasadniczo różnych stylów i tradycji literackich. Bliskowschodnia tradycja annalistyczna – przez dekady uważana za najbardziej naturalne podłoże dla tekstów biblijnych – nigdy z kolei nie przekroczyła ani bariery mitycznej wizji początków dziejów, ani nie doświadczyła redukcji sfery nadnaturalnej jako podstawowego wytłumaczenia różnych wydarzeń, ani też nie próbowała konsekwentnie poszukiwać związków przyczynowo-skutkowych opisywanych wydarzeń, ograniczając się w zasadzie tylko do ich rejestracji w porządku chronologicznym, zazwyczaj podporządkowanym sukcesji władców lub urzędników eponimicznych. Nigdy nie stała się więc historiografią we właściwym tego słowa znaczeniu, pozostając gatunkowo kronikami. O tym problemie zob. Van Seters 1983; Grabbe 2001; Nelson 2021 (autor ten jednakowoż broni zasadności stosowania terminu ‘historiografia’ dla odpowiednich tekstów biblijnych).

pewnych partii tekstu biblijnego na epoki późniejsze spowodowały poszukiwanie wzorców literackich, które stały u ich podstaw w *świecie greckim*. Momigliano pisał w czasach, w których deuteronomistyczny korpus historiograficzny (DtrH, czyli Pwt – 2 Krl) na ogół datowano na koniec VII lub początek VI wieku, co wykluczało jakąkolwiek możliwość jego wzorowania np. na „Dziejach” Herodota, nie wspominając już o późniejszych autorach greckich. Obecnie coraz częściej postuluje się datację kluczowych partii tzw. historiografii biblijnej na epokę perską, umieszczając Księgę Powtórzonego Prawa na początku tego okresu, a redakcję narracji związanej z jej myślą – to znaczy wyraźnie zależną od ideologii czy też światopoglądu prezentowanego w Księdze Powtórzonego Prawa – na okres odpowiednio późniejszy (Römer 2005; Otto 2006; Gertz 2019). Przy takim datowaniu nic nie stoi na przeszkodzie, aby wziąć pod uwagę możliwość faktycznej zależności historiografii biblijnej, powstałej najprawdopodobniej w drugorzędnej z punktu widzenia ówczesnych centrów kulturowych – zarówno Wschodu, jak i Zachodu – perskiej prowincji Jehud od klasycznej literatury greckiej.

Należy przy tym zwrócić uwagę również na fakt, że przejście samego modelu historiografii, czyli pewnej koncepcji intelektualnej, należy postrzegać jako zjawisko dużo bardziej wyrafinowane i złożone niż zwykłe zapożyczenie pojedynczego motywu lub wątku literackiego, mitologemu czy nawet całej opowieści. Tworzenie narracji historycznej wyrasta bowiem z filozoficznego pnia refleksji o świecie i o dziejach, a więc wymaga uznania, że dla autorów decydujący jest aspekt przyczynowo-skutkowy wydarzeń, krytyczna ocena wcześniejszych źródeł i uwarunkowań zdarzeń oraz umieszczenie tego wszystkiego w dyskursie linearnym. Historiografia nie może więc już dłużej stanowić po prostu jakiegoś zbioru pouczających opowiastek, kompilacji luźnych narracji, opisu wydarzeń niepołączonych wewnętrznie spójną relacją przyczynową, lecz musi przedstawiać dowód racjonalnej wizji świata i jego rozwoju oraz zawierać – zgodnie z modelem obowiązującym w antyku – pewien element dydaktycznej refleksji o przeszłości (por. Marincola 2007).

Stosując analogiczne kryteria do wykorzystanych powyżej przy próbie rekonstrukcji możliwych uwarunkowań transferu międzykulturowego w przypadku przepisów prawnych, należy ponownie zapytać o czas, miejsce i prawdopodobne okoliczności wystąpienia zapożyczeń i inspiracji. Kiedy i gdzie przedstawiciele elity judejskiej mogli zapoznać się z dominującym kulturowo w basenie Morza Śródziemnego światem greckim i w efekcie zainspirować się greckim piarstwem historiograficznym? Znow – tak jak w przypadku problematyki legislacyjnej – mamy do czynienia z kilkoma okresami, w których możliwe były wzajemne kontakty między kulturą grecką a hebrajską. Wypada rozpocząć od ogólnej charakterystyki tych okresów, bez odniesienia do interesującej nas tu szczególnie twórczości literackiej.

Grecki okres archaiczny: odpowiadający na terenie Judy okresowi monarchii i początkom tzw. ‘niewoli babilońskiej’, która, jak już widzieliśmy, wyznacza osobne cezury. Był to istotnie okres intensywnego wpływu wzorców bliskowschodnich i lewantyńskich na kulturę grecką (przejście alfabetu, wątki bliskowschodnie pojawiające się w twórczości Homera i Hezjoda, wpływy orientalne widoczne w sztuce etc.), przez Waltera Burkerta nazwany nawet ‘rewolucją orientalizującą’. Wydaje się jednak, że początkowo to podnoszące się z kryzysu kulturowego (charakteryzującego się na przykład kompletnym zanikiem kultury piśmiennictwa po okresie kryzysu końca epoki brązu) *poieis* greckie były głównymi odbiorcami inspiracji płynących ze Wschodu, a nie na odwrót. Wschodnie inspiracje wykorzystywano, poprzez twórczą transformację wzorców orientalnych, do budowy rodzącej się właśnie greckiej literatury i szerzej – kultury arystokratycznej (Burkert 1992, 88-127; por. również Penglase 1994, 166-192; Brown 2000, 273-304; West 2008, 373-567; Węcowski 2011, 119-172; Haubold 2013, 73-126; Martin 2017, 11-41; Loudon 2019).

Na gruncie hebrajskim widać z kolei w tym okresie (od ok. połowy VIII w. p.n.e.) tworzenie się zrębów tradycji prorockiej (np. Dewrell 2021; Nissinen 2005) oraz poezji hebrajskiej, której teksty znalazły się

w powstałym w późniejszych epokach korpusie psalmów (Salo 2017; Carr 2011, 386-395, 314-316⁴⁰). Teksty te nie wykazują jednak żadnych zasługujących na uwagę formalnych paraleli z literaturą grecką⁴¹. Dostrzegamy również fakt funkcjonowania w Judzie pewnego zakresu kultury piśmienniczej, w dużej części związanej z potrzebami pałacowo-administracyjnymi i kultowymi, ale niekoniecznie tylko z nimi (na temat stopnia alfabetyzacji i kultury piśmienniczej Judy tego okresu toczy się nadal bardzo ożywiona dyskusja {np. Lipiński 1988b; Jamieson–Drake 1991, 136-159; Wilson 2017, 1-42; Rainey 2020, 63-78}). Prawdopodobnie mogła także istnieć – jak to postulował Alfred Jepsen – oficjalna annalistyka królewska, która – być może – stanowiła jedno ze źródeł wykorzystanych później w historiografii deuteronomistycznej, zachowującej pewną ‘pamięć’ o kolejności panowania władców i – przynajmniej częściowo – ich działalności polityczno-militarnej lub budowlanej. Nawet jeśli tak było istotnie, to musiała mieć ona charakter kronikarsko-rocznikarski, typowy dla wzorców annalistyki bliskowschodniej, sprowadzając się do wyliczania poszczególnych wydarzeń wraz z synchroniczną rejestracją sukcesji władców (Jepsen 1956, 30-36)⁴². Z tego okresu (do ok. połowy VII wieku p.n.e.) brakuje jednak pewnego potwierdzenia istotnych kontaktów grecko-judejskich, nie mówiąc już o jakichkolwiek śladach potencjalnego transferu międzykulturowego w materiale archeologicznym lub biblijnym.

Z późniejszego okresu dobrze znamy ślady kontaktów grecko-lewantyńskich, które nasilają się wraz z obecnością Greków w kolonii handlowej Naukratis w Egipcie (od VII/VI w. p.n.e., por. Herodot, 2.30,152,163; Fantalkin 2014) oraz z funkcjonowaniem greckich (a także karyjskich

⁴⁰ Carr wskazuje przy tym na wpływy nowoasyryjskie.

⁴¹ Wskazany w Niesiołowski–Spanò 2002 przykład analogii w prezentacji postaci poety w „Pracach i dniach” Hezjoda i autoprezentacją proroka Amosa może być dowodem wędrownego motywu literackiego, a nie bezpośredniej inspiracji.

⁴² Omówienie dyskusji: Römer, de Pury 2000, 53-54; Levin, 2013, 183-193; Schoors 32-43 – tamże dalsza literatura; por. również Römer, 2015, 255-272.

i fenickich) najemników w armiach faraonów Psametycha I (664-610 p.n.e.) i Necho II (610-595 p.n.e.) {Fantalkin 2001; Bresson 2005; Agut-Labordère 2012; Austin 1970, 15-34}. Co ciekawe, w bardzo późnym źródle, jakim jest „List Pseudo-Arysteasza” (II w. p.n.e.), znajdujemy intrygującą wzmiankę, jakoby także judejscy najemnicy mieli w tym czasie służyć w wojsku egipskim, a dokładniej uczestniczyć w wyprawie Psametycha⁴³ przeciw Kuszytom:

[...] a już poprzednio niemało przybyło (sc. Judejczyków) z Persem, przedtem zaś inni jako sojusznicy wysłani zostali, by walczyć z królem Etiopii razem z Psametykiem [...] (*Arist. Ep.* 1.13⁴⁴).

Jeśli ten przekaz zachowuje choć strzępy rzeczywistej pamięci historycznej, otwierałby wspaniałe pole do spekulacji o wspólnej służbie w armii faraona jako o potencjalnej płaszczyźnie bezpośredniego kontaktu judejsko-greckiego w VII wieku p.n.e. Niestety, dane źródłowe z epoki nie wykraczają poza świadectwa obecności greckich i karyjskich najemników w bezpośrednim sąsiedztwie Judy. Mamy jednak bardzo istotny z naszej perspektywy trop. Wiemy bowiem o obecności greckich żołnierzy w ostatniej ćwierci VII wieku w Yavne-Yam (Fantalkin 2001), i zapewne da się obronić teza o ich obecności w tym samym czasie również na południu Judy – na co wskazują ostraka z Arad (Aharoni 1966, 4).

⁴³ Nie jest jednak jasne, o którego Psametycha miałyby chodzić. Wiemy co prawda o konkretnej kampanii Psametycha II (595-589 p.n.e.) przeciw Kusz z 593 r. p.n.e., która zakończyła się zniszczeniem Kermy, jednak to z okresu panowania Psametycha I pochodzą epigraficzne świadectwa udziału w armii egipskiej obcych najemników. Dodatkowo, z przekazu biblijnego pochodzi wzmianka o zawarciu przez króla Judy Sedecjasza jakiegoś antybabilońskiego sojuszu z Egiptem, która pasowały jednak do czasów Psametycha II (Ez 17,15). Szczegółowa dyskusja: Kahn 2007, 507-508 (tamże dalsza literatura).

⁴⁴ *Arist. Ep.* 1.13, ed. Pelletier, Paris 1962, SCh 89: (...) ἦδη μὲν καὶ πρότερον ἰκανῶν εἰσεληλυθόντων σὺν τῷ Πιέρσῃ καὶ πρὸ τούτων ἑτέρων συμμαχιῶν ἐξαπεσταλμένων πρὸς τὸν τῶν Αἰθιοπίων βασιλέα μάχεσθαι σὺν Ψαμμιτίχῳ (...). Tłum. polskie Wojciechowski 2002, 130-131.

O ile służba greckich najemników w armii faraonów okresu saickiego nie podlega dziś dyskusji, o tyle dwa inne postulowane w literaturze przedmiotu przykłady domniemanego funkcjonowania Greków w armiach bliskowschodnich omawianego okresu wydają się obecnie bardzo wątpliwe. Rzekomy odczyt greckich imion sług i ‘ochroniarzy’ Nabonida (*graffiti* z okolic oazy Tajma) został przekonująco poddany krytyce, podobnie jak przywoływana przez długi czas jako pewnik teoria o uczestnictwie w kampanii Nabuchodonozora II przeciw Aszkelonowi w 604 r. p.n.e. Antimenidasa, brata słynnego poety Alkajosa, która opierała się na zbyt kreatywnej rekonstrukcji źle zachowanego tekstu P.Oxy. 10.1233 dokonanej przez Evę-Marię Voigt (= Alc. Fr. 48 Voigt {Fantalkin, Lytle 2016}).

Czy były to jednak kontakty pozwalające na transfer jakichś wątków literackich? Bardzo interesującą tezę postawił Matthew P.J. Dillon, który w przypadku pewnego greckiego *graffiti* pozostawionego w Abu Simbel (Meiggs-Lewis 7a) dopatrzył się żartobliwego nawiązania do epiki homeryckiej. Wspomniane tam rzekome imię ojca jednego z autorów napisu – οὐδαμῶς [*oudamos*] – zazwyczaj poprawiane na ‘Eudemos’, w rzeczywistości może nawiązywać do znanego epizodu z „Odysei” (*Odysea* IX, 366-408; 455-460), w którym Odyseusz przedstawia się jako οὔτις [*outis*, ‘nikt’] i oznaczać autoironiczną (?) prezentację autora: „Pelekos, syn Nikogo” (Dillon 1997; por. Meiggs, Lewis 1968, no 7). Biorąc pod uwagę fakt uzyskania dosyć dużej popularności motywów homeeryckich w świecie greckim jeszcze w tzw. epoce archaicznej – znajdujący swe odbicie nawet na poziomie ikonografii – taki żart nie byłby wcale niczym zaskakującym (por. Lowenstam 1997; Graziosi 2002, 164-200). Wciąż jednak pozostawałaby do wyjaśnienia kwestia, czy nośnikiem była literatura grecka jako coś ‘materialnego’, rozpowszechnianego jedynie w formie utrwalonej na piśmie? Czy też na przykład opowieści o perypetiach Odyseusza, z pewnością już wtedy dobrze znane, przekazywane były również w jakiejś innej formie? Jeśli Dillon ma rację, byłaby to ważka przesłanka, że greccy najemnicy istotnie mogli w tej

epoce stanowić źródło transferu kulturowego związanego przekazem, nawet w formie pośredniej, określonej tradycji literackiej. Taka hipoteza jest spójna z poglądem badaczy na stosunkowo wysoki status społeczny greckich najemników na Wschodzie w tym okresie.

Chociaż okres saicki wydaje się być potencjalnie dobrym kandydatem na moment transferu kulturowego między Grekami a Judejczykami, to nadal brakuje nam 'twardych' przesłanek rzeczywistego zaistnienia takiego zjawiska. Dysponujemy ogólnymi poszlakami oraz fragmentarycznymi danymi dotyczącymi obecności Greków w sąsiedztwie Judy, przy jednoczesnym braku źródeł poświadczających kontakty judejsko-greckie. Inaczej przedstawia się sprawa z późniejszym okresem.

W epoce perskiej Grecy z całą pewnością byli aktywni na obszarze Lewantu. Pojawiały się tam również ich produkty eksportowe. Wiemy o podróżnikach, uciekinierach politycznych w służbie królów Persji czy rzemieślnikach i lekarzach. Ich obecność jest jednak poświadczona z dala od Judy, bo koncentruje się w stolicach państwa perskiego lub w miastach Fenicji⁴⁵, w Samarii oraz w Egipcie⁴⁶. Juda – jako wyludniony i peryferyjny region w V i IV wieku – nie dostarcza nam śladów po greckich importach luksusowych lub numizmatycznych, które znajdujemy w innych rejonach południowego Lewantu⁴⁷. Nie wiemy,

⁴⁵ W przypadku Fenicji istotny jest zwłaszcza przykład króla Sydonu Abdasztarta I (Stratona I) znanego z ateńskiego dekretu, który pełnił rolę *proksenosa* oraz 'hellenizował' swój dwór; por.: Elayi 2005. Inskrypcja honoryfikacyjna ku czci Stratona wystawiona w Atenach: IG II² 141; por. także Lemaire 1990; Lipiński 1990 (stosunki językowe i etniczne); Lipiński 2006, 197-201; Tsirkin 2010 (miasta fenickie w okresie perskim i problem ich hellenizacji).

⁴⁶ Prozopografia Greków w imperium perskim: Hofstetter 1978; szczegółowo o obecności Greków w imperium: Poloczek, Ziemia 2023 .

⁴⁷ O roli prowincji Jehud i Jerozolimy w okresie perskim: Laperrousaz 1989; Lipiński 2009; por. Lipiński 2018, 160-180 (rola Samarii w okresie perskim); Graf 1993 (szlaki komunikacyjne epoki perskiej na terenie Syro-Palestyny); Achenbach 2013 (status Judejczyków w imperium perskim). Na temat ceramiki: Shefton 2000; Stern 2001, 217-222; na temat numizmatyki: Meshorer, Qedar, 1999; Nicolet-Pierre 2000; Gitler, Tal 2006, 53-66.

na ile oddziaływać na Judę mogły wpływy greckie, wyraźnie widoczne w Fenicji i w Samarii. Czy można sobie zatem wyobrazić jakiegokolwiek uwarunkowania intelektualnej wymiany kulturowej między przedstawicielami elity judejskiej a Grekami w epoce perskiej? Odpowiedź jest według nas pozytywna, choć z braku bezpośrednich przesłanek możemy w tej kwestii jedynie spekulować. Z pewnością Grecy mogli w swoich peregrynacjach na Wschód napotykać Judejczyków. Jednocześnie, chociaż wiemy o obecności społeczności Fenicjan w Pireusie i Atenach⁴⁸, to nie mamy analogicznych poświadczeń obecności Judejczyków na terenie Grecji właściwej.

Możliwe jest w końcu, że członkowie żydowskiej elity spotykali greckich intelektualistów w Suzie, Persepolis lub innych centrach politycznych państwa perskiego, o czym może świadczyć na przykład tradycja o Nehemiaszu. Przeciwno uznaniu epoki perskiej za dogodny okres zaistnienia możliwości zapożyczenia przez elity żydowskie greckich form literackich przemawiają jednak dwa argumenty. Po pierwsze, wymienione powyżej uwarunkowania, choć są możliwe i wydają się być prawdopodobne, nie są jak dotąd potwierdzone materiałem źródłowym, a zatem pozostają jedynie hipotetycznymi możliwościami. Po drugie, problemem pozostaje kwestia języka komunikacji. Nie mamy żadnych śladów znajomości greki przez Judejczyków epoki perskiej, a zatem najbardziej prawdopodobnym językiem komunikacji w tamtych czasach musiał pozostawać aramejski (Lipiński 1977; Heltzer 1994; Gzella 2015). Pomimo istnienia pewnych świadectw wykorzystania języka

⁴⁸ Poświadczenia epigraficzne funkcjonowania *koinonu* Sydończyków w Pireusie i obecności kupców fenickich w Attyce: *KAI* 54 = *IG* II² 8388 = *CEG* 596 (stela Antipatrosa z Aszkelonu, 2 poł. IV/III w. p.n.e.); *KAI* 52 = *CIS*¹ 116 (Abdšameš/Artemidoros Sydończyk, IV w. p.n.e.); *KAI* 59 = *CIS*¹ 119 (Sydonka Asepta, III w. p.n.e.); *KAI* 58 = *CIS*¹ 118 (Benhōdeš Sydończyk, II/I w. p.n.e.); *KAI* 60 = *IG* II² 2946 (*koinon* Sydończyków w Pireusie, III lub I w. p.n.e.). Ateńskie inskrypcje honoryfikacyjne wystawione ku czci Fenicjan: *IG* II² 342ab = *SEG* 35.70 (ok. 332 r. p.n.e.); *IG* II³ 1 379, *IG* II² 343 (ok. 332 r. p.n.e.); *IG* II³ 1 940, *IG* II² 711; *IG* II³ 1 868 (III w. p.n.e.). Szczegółowo na temat obecności Fenicjan w Attyce i na terenie Egei: Lipiński 1992; 2004, 145-188; 2013b, 133-136.

aramejskiego w V-IV wieku do tworzenia literatury (Gzella 2021; Barton 1900; Altheim-Stiehl 1963; Dalley 2001; Quack 2011⁴⁹), pomysł rozmowy prowadzonej po aramejsku między greckim i żydowskim intelektualistą pozostaje jedynie zupełnie hipotetycznym modelem. Możliwe zatem jest wyobrażenie sobie okoliczności, które pozwoliły w epoce perskiej żydowskim elitom zapoznać się z dziedzictwem greckiej kultury, w tym z historiografią. Wymaga to jednak dokonania całego szeregu założeń i pozostaje jedynie przybliżonym scenariuszem, dla którego jednak brak jest potwierdzenia.

Inaczej jest z epoką późniejszą. W okresie hellenistycznym kultura grecka stała się nieporównywalnie bliższa Judzie. Nie tylko miasta Fenicji, ale również *poleis* Samarii i Dekapolu były jej aktywnymi odbiorcami, nośnikami i wytwórcami. Głęboki proces hellenizacji mocno wpływał na lokalne dziedzictwo kulturowe. Jego świadectwem są na przykład żyjące w bezpośredniej bliskości Judy idumejskie elity z Mareszy (NE-AHL 3, 948-957; Grabbe 2008, 39-40), czy też żydowskie elity III i II wieku, zarówno mieszkające na terenie samej Judy, jak i funkcjonujące w ramach egipskiej diaspory, dla których znajomość greki stała się wręcz naturalną koniecznością.

O ileż łatwiej wyobrazić sobie proces inspiracji i przyjmowania oraz twórczej adaptacji greckich wzorców historiograficznych przez elity żydowskie właśnie w tym okresie, w którym przechodziły one intensywną grecką akulturację, za sprawą na przykład *paidei* lub obecności na dworach monarchów hellenistycznych, niż w okresie wcześniejszym⁵⁰.

* * *

Przedstawione powyżej rozważania oraz ocena materiału źródłowego pozwalają na wskazanie epok, w których możliwość zapożyczenia treści i obcych inspiracji, widocznych w Biblii hebrajskiej, wydają się być najbardziej prawdopodobne. W przypadku analogii dostrzegalnych

⁴⁹ Tamże dalsza literatura.

⁵⁰ O roli dworów w wymianie kulturowej w epoce hellenistycznej zob. Honigman 2016.

pomiędzy prawodawstwem biblijnym i mezopotamskim wskazujemy więc epokę perską, jako okres, w którym taki scenariusz znajduje oparcie w danych źródłowych i odpowiada realiom epoki. W przypadku możliwych inspiracji greckich dostrzegalnych w historiografii biblijnej, skłonni jesteśmy przesunąć czas owych zapożyczeń na epokę hellenistyczną, gdy kontakt Żydów z kulturą grecką ułatwiała wszechobecność kultury greckiej na obszarze Lewantu.

Z powyższych rozważań wypływają dwa wnioski. O ile przyjąć, że część literatury biblijnej inspirowana była grecką tradycją literacką, należałoby uznać za najbardziej prawdopodobne, że proces ten zachodził raczej w epoce hellenistycznej niż w okresie perskim. Naszym zdaniem zatem tradycje biblijne (w tym przypadku głównie: historia deuteronomistyczna) muszą mieć dużo późniejszą genezę, niż się to zwykło przyjmować. Po drugie, ideologiczny obraz ‘judeocentrycznej’ i ksenofobicznej wspólnoty Izraela, zawarty na przykład w Księgach Machabejskich czy endogamiczne postulaty Księgi Ezdrasza, zakładające izolacjonistyczny podział świata na wyznawców jedyne boga, wywodzących się z rodu Jakuba oraz obcoplemieńców, przedstawicieli innych kultur, ‘narodów’ czy ‘pogan’ – a więc budujący wizję skrajnego ekskluzywizmu kulturowo-religijno-etnicznego – musiał, być jedynie uwarunkowanym ideologicznie postulatem lub konwencją literacką przyjętą przez niektórych pisarzy biblijnych, lecz obcą autorom innych części tejże Biblii hebrajskiej, którzy – jak to staraliśmy się wykazać – w rzeczywistości obficie czerpali z dziedzictwa myśli kultur ościennych, zarówno bliskowschodniej, jak i greckiej.

PS. Autorzy niniejszego tekstu uznają za zaszczyt możliwość zadedykowania go Profesorowi Edwardowi Lipińskiemu, którego wszechstronne i erudycyjne, prowadzone przez lata studia odcisnęły bezprecedensowy ślad w badaniach nad kulturami starożytnego Bliskiego Wschodu.

Bibliografia

- Achenbach, Reinhard. 2013. „Zwischen Mose und Zarathustra. Zur gesellschaftlichen Stellung der Juden im antiken Perserreich.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 19: 283-306.
- Agut-Labordère, Damien. 2012. „Plus que des mercenaires! L'intégration des hommes de guerre au service de la monarchie saïte.” *Pallas. Revue d'études antiques* 89: 293-306. Dostęp 2023.01.16. <https://journals.openedition.org/pallas/914>.
- Aharoni, Yohanan, i Joseph Naveh. 1981. *Arad Inscriptions*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Alstola, Tero. 2017. „Judean Merchants in Babylonia and Their Participation in Long-Distance Trade.” *Die Welt des Orients* 47 (1): 25-51.
- Alstola, Tero. 2019. *Judeans in Babylonia: A Study of Deportees in the Sixth and Fifth Centuries BC* (Culture and History of the Ancient Near East 109). Leiden: Brill.
- Alt, Albrecht. 1967. „The Origins of Israelite Law.” W *Essays on Old Testament History and Religion*. Tłum. R. A. Wilson New York: Doubleday.
- Altheim, Franz, i Ruth Stiehl. 1963. „Ahiķar und Tobitt.” W *Die aramäische Sprache unter den Achaimeniden*. Tom 1: *Geschichtliche Untersuchungen*. Red. Franz Altheim i Ruth Stiehl, 182-195. Frankfurt: Klostermann
- Arist. Ep.* (= *Aristeae ad Philocratem Epistula*), wydanie: *Lettre d'Aristée à Philocrate*, ed. André Pelletier, Paris 1962, Sources Chrétiennes 89 (repr. 2007).
- Austin, Michael M. 1970. *Greece and Egypt in the Archaic Age*. Cambridge: Cambridge Philological Society.
- Baranowski, Krzysztof J. 2016. *The Verb in the Amarna Letters from Canaan*. Winona Lake IN: Eisenbrauns.
- Barmash, Pamela. 2018. „Biblical and Ancient Near Eastern Law.” *Religion Compass* 12 (4): 1-9.

- Barmash, Pamela. 2019. „Determining the Date of Biblical Legal Texts.” W *The Oxford Handbook of Biblical Law*. Red. Pamela Barmash, 233-254. Oxford: Oxford University Press.
- Barton, George A. 1900. „The Story of Ahiqar and the Book of Daniel.” *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 16: 242–47.
- Becking, Bob. 2020. *Identity in Persian Egypt. The Fate of the Yehudite Community of Elephantine*. University Park: the Pennsylvania State University Press – Eisenbrauns.
- Ben Zvi, Ehud, i Christoph Levin, red. 2018. *Centres and Peripheries in the Early Second Temple Period*. Berlin: Mohr Siebeck.
- Berlejung, Angelika. 2012. „The Assyrians in the West: Assyrianization, Colonialism, Indifference, or Development Policy?” W *Congress Volume Helsinki 2010*. Red. Martii Nissinen, 30-65. Leiden: Brill.
- Berman, Joshua A. 2011. „CTH 133 and the Hittite Provenance of Deuteronomy 13.” *Journal of Biblical Literature* 130 (1): 25-44.
- Berman, Joshua A. 2013a. „Histories Twice Told: Deuteronomy 1-3 and the Hittite Treaty Prologue Tradition.” *Journal of Biblical Literature* 132 (2): 229-250.
- Berman, Joshua A. 2013b. „Historicism and Its Limits: A Response to Bernard M. Levinson and Jeffrey Stackert.” *Journal of Ancient Judaism* 4: 297-309.
- Bloch, Yigal. 2014. „Judeans in Sippar and Susa during the First Century of the Babylonian Exile: Assimilation and Perseverance under Neo-Babylonian and Achaemenid Rule.” *Journal of Ancient Near Eastern History* 1 (2): 119-172.
- Bord, Lucien-Jean. 1997. „L'adoption dans la bible et dans le droit cunéiforme.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 3:174-194.
- Bourogiannis, Giorgos. 2018. „The Transmission of the Alphabet to the Aegean.” W *Change, Continuity, and Connectivity. North-Eastern Mediterranean at the turn of the Bronze Age and in the early Iron*

- Age. Red. Łukasz Niesiołowski-Spanò, Marek Węcowski, 235-257. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Boyd, Samuel L. 2021. *Language Contact, Colonial Administration, and the Construction of Identity in Ancient Israel*. Leiden-Boston: Brill.
- Bresson, Alain. 2005. „Naucratis: de l'emporion à la cité.” *TOPOI. Orient-Occident* 12 (1), 133-155.
- Brown, John P. 2000. *Israel and Hellas. Tom 2: Sacred Institutions with Roman Conterparts*. Berlin-New York: De Gruyter.
- Burkert, Walter. 1992. *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influences on Greek Culture in the Early Archaic Age*. Tłum. Margaret E. Pinder, Walter Burkert. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Byrne, Ryan. 2000. „The Refuge of Scribalism in Iron Age I Palestine.” *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 345: 1-31.
- Canepa, Matthew P. 2010. „Preface: Theorizing Cross-Cultural Interaction Among Ancient and Early Medieval Visual Cultures.” *Ars Orientalis* 38: 7-29.
- Cardascia, Guillaume. 1951. *Les archives des Murašû: une famille d'hommes d'affaires babyloniens à l'époque perse (455-403 av. J-C.)*. Paris: Imprimerie Nationale.
- Carr, David. 2011. *The Formation of the Hebrew Bible: A New Reconstruction*. Oxford: Oxford University Press.
- Cogan, Mordechai [Morton]. 1974. *Imperialism and Religion: Assyria, Judah, and Israel in the Eight and Seventh Centuries BCE*. Missoula MT: Scholar's Press.
- Colburn, Henry. 2013. „Connectivity and communication in the Achaemenid Empire.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 56 (1): 29-52.
- Dalley, Stephanie. 2001. „Assyrian Court Narratives in Aramaic and Egyptian: Historical Fiction.” W *Historiography in the Cuneiform World: Proceedings of the XLVe Rencontre Assyriologique*

- Internationale*. Part 1. Red. Tzvi Abusch, Paul-Alain Beaulieu, John Huehnergard *et al.*, 149-161. Bethesda MD: CDL Press.
- Dassow, Eva von. 2003. „What Canaanite Cuneiforms Wrote: Review Article.” *Israel Exploration Journal* 53 (2): 196-217.
- Dassow, Eva von. 2004. „Canaanite in Cuneiform.” *Journal of the American Oriental Society* 124 (4): 641-674.
- Dewrell, Heath D. 2021. „Textualization and the Transformation of Biblical Prophecy.” W *Scribes and Scribalism (The Hebrew Bible in Social Perspective)*. Red. Mark Leuchter, 95-106. London-New York: Bloomsbury.
- Dillon, Matthew P.J. 1997. „A Homeric Pun from Abu Simbel (Meiggs & Lewis 7a).” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 118: 128-130.
- Elayi, Josette. 2005. *Abdašart I/Straton de Sidon: un roi phénicien entre Orient et Occident*. Paris: Gabalda.
- Fantalkin, Alexander, i Ephraim Lytle. 2016. „Alcaeus and Antimenidas: Reassessing the Evidence for Greek Mercenaries in the Neo-Babylonian Army.” *Klio. Beiträge zur Alten Geschichte* 98 (2): 90-117.
- Fantalkin, Alexander. 2001. „Mezad Hashavyahu: Its Material Culture and Historical Background.” *Tel Aviv* 28 (1): 3-165.
- Fantalkin, Alexander. 2014. „Naukratis as A Contact Zone: Revealing the Lydian Connection.” W *Kulturkontakte in Antiken Welten: Vom Denkmodell zum Fallbeispiel. Proceedings des internationalen Kolloquiums aus Anlass des 60. Geburtstages von Christoph Ulf, Innsbruck, 26. bis 30. Januar 2009 (Colloquia Antiqua 10)* Red. Robert Rollinger, Kordula Schnegg, 27-51. Leuven: Peeters.
- Faust, Avraham. 2001. *The Neo-Assyrian Empire in the Southwest. Imperial Domination and its Consequences*. Oxford: Oxford University Press.
- Faust, Avraham. 2018. „The Southern Levant under the Neo-Assyrian Empire: A Comparative Perspective.” W *Imperial Peripheries in the*

- Neo-Assyrian Period*. Red. Craig W. Tyson, Virginia R. Hermann, 97-127. Louisville KY: University of Colorado.
- Fitzpatrick – McKinley, Anne. 2015. *Empire, power and indigenous elites: a case study of the Nehemiah Memoir*. Leiden: Brill.
- Frei, Peter. 1995. „Die persische Reichsautorisation: Ein Überblick.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 1: 1-35.
- Fried, Lisbeth S. 2021. *Nehemiah: A Commentary*. Sheffield: Phoenix Press.
- Gadot, Yuval; Bocher, Efrat. 2018. „The Introduction of the Open-Court-yard Building to the Jerusalem Landscape and Judean-Assyrian Interaction.” W *Archaeology and History of Eight-Century Judah*. Red. Zev I. Farber; Jacob L. Wright, 205-264. Atlanta GA: SBL Press.
- Gertz, Jan Chr. 2019. „Deuteronomy and the Covenant Code and their Cultural and Historical Contexts. Hermeneutics of Law and Innerbiblical Exegesis.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 25: 187-194.
- Gitler, Haim, i Oren Tal. 2006. *The coinage of Philistia of the fifth and fourth centuries BC: a study of the earliest coins of Palestine*. Milano: Ennere.
- Gmirkin, Russell E. 2017. *Plato and the creation of the Hebrew Bible*. London: Routledge.
- Gnuse, Robert K. 2021. *Hellenism and the Primary History: The Imprint of Greek Sources in Genesis – 2 Kings*. London-New York: Routledge.
- Gottwald, Norman K. 2001. *The Politics of Ancient Israel*. Louisville KY: Westminster John Knox Press,
- Grabbe, Lester L. 2001. „Who Were the First Real Historians? On the Origins of Critical Historiography.” W *Did Moses Speak Attic? Jewish Historiography and Scripture in the Hellenistic Period*. Red. Lester L. Grabbe, 156-181. Sheffield: Sheffield Academic Press.

- Grabbe, Lester L. 2008. *A History of the Jews and Judaism in the Second Temple Period*. Tom 2: *The early Hellenistic period (335-175 BCE)*. Edinburgh: T&T Clark.
- Graf, David F. 1993. „The Persian Royal Road System in Syria-Palestine.” *Transeuphratène* 6:149-167.
- Graziosi, Barbara. 2002. *Inventing Homer The Early Reception of Epic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenfield, Jonas C. 2001. „Aspects of Archives in the Achaemenid Period.” W *‘Al Kanfei Yonah: Collected Studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology*. Red. Shalom M. Paul et al., 276-282. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Gzella, Holger. 2015. *A Cultural History of Aramaic: From the Beginnings to the Advent of Islam*. Leiden-Boston: Brill.
- Gzella, Holger. 2021. „Aramaic Sources.” W *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*. Red. Bruno Jacobs, Robert Rollinger, 117–131. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Hagedorn, Anselm. 2003. „Of Foxes and Vineyards: Greek Perspectives on the Song of Songs.” *Vetus Testamentum* 53 (3): 337-352.
- Hagedorn, Anselm. 2019. „Deuteronomy and Deuteronomic Reform.” W *The Oxford Handbook of Biblical Law*. Red. Pamela Barmash, 199-216. Oxford: Oxford University Press.
- Hallo, William W. 1990. „Collected Studies of Jonas C. Greenfield on Semitic Philology Compare and Contrast: The Contextual Approach to Biblical Literature.” W *The Bible in the Light of Cuneiform Literature: (Scripture in Context III : Ancient Near Eastern Texts and Studies 8)*. Red. William H. Hallo et al., 1-30. Lewiston NY: E. Mellen Press.
- Hallo, William W. 2020. „The Contextual Approach.” W *The Book of the People*. Red. William W. Hallo, 23-34. Atlanta GA: Scholars Press.
- Haubold, Johannes. 2013. *Greece and Mesopotamia: Dialogues in Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Heltzer, Michael. 1994. „Neh. 11,24 and the Provincial Representative at the Persian Royal Court.” *Transeuphratène* 8:109-119.
- Hofstetter, Josef. 1978. *Die Griechen in Persien: Prosopographie der Griechen im persischen Reich vor Alexander*. Berlin: Reimer Dietrich.
- Honigman, Sylvie. 2016. „Intercultural exchanges in the Hellenistic East: the respective roles of temples, royal offices, courts, and gymnasia.” W *Centres and Peripheries in the second temple period*. Red. Ehud Ben Zvi; Christoph Levin, 79-107. Berlin: Mohr Siebeck.
- Hopkins, David. 1996. „Bare Bones: Putting Flesh on the Economics of Ancient Israel.” W *The Origins of Ancient Israelite States*. Red. Volkmar Friz, Philip R. Davies, 135-137. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Horowitz, Wayne, i Takayoshi Oshima, Seth Sanders. 2002. „A Bibliographical List of Cuneiform Inscriptions from Canaan, Palestine/Philistia, and the Land of Israel.” *American Oriental Society* 122 (4): 753-766.
- Horowitz, Wayne, i Takayoshi Oshima, Seth Sanders. 2018. *Cuneiform in Canaan. The Next Generation*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Horowitz, Wayne, i Takayoshi Oshima, Filip Vukosavović. 2012. „Hazor 18: Fragments of a Cuneiform Law Collection from Hazor.” *Israel Exploration Journal* 62 (2): 158-176.
- Isbell, Charles David. 2004. „K.A. Kitchen and Minimalism Bible and Interpretation.” *Bible and Interpretation*. Dostęp 2023.01.16. https://bibleinterp.arizona.edu/articles/Isbell-Kitchen_and_Minimalism.
- Jamieson-Drake, David W. 1991. *Scribes and Schools in Monarchic Juda: A Socio-Archeological Approach* (Journal of the Study of the Old Testament, Supplements Series 109). Sheffield: The Almond Press.
- Jepsen, Alfred. 1956. *Die Quellen des Königsbuches*. Halle: Niemeyer.
- Jursa, Michael. 2007. „Eine Familie von Königskaufleuten jüdischer Herkunft.” *N.A.B.U.*: 2: 23.

- Kahn, Daniel. 2007. „Judean Auxiliaries in Egypt's Wars against Kush.” *Journal of the American Oriental Society* 127 (4): 507-516.
- Kitchen, Kenneth A. 1966. *Ancient Orient and Old Testament*. Chicago: InterVarsity.
- Kitchen, Kenneth A. 2003. *On the Reliability of the Old Testament*. Grand Rapids MI-Cambridge UK: Eerdmans.
- Kitchen, Kenneth A., i Paul J.N. Lawrence, red. 2012. *Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Klingbeil, Gerald A. 2007. *Bridging the Gap: Ritual and Ritual Texts in the Bible*. Winona Lake IN: Eisenbrauns.
- Kozłowski, Jan M., i Sławomir Poloczek. 2022. „Ogygia and Eden: The Odyssean Background of Genesis 2-3.” *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 98 (4): 621-637.
- Laperrousaz, Ernest-Marie. 1989. „Jérusalem à l'époque perse (étendue et statut).” *Transeuphratène* 1:55-65.
- Lemaire, André. 2017. „Alphabetic Writing in the Mediterranean World: Transmission and Appropriation.” W *Cultural Contact and Appropriation in the Axial-Age Mediterranean World: A Periplos*. Red. Baruch Halpern, Kenneth Sacks, 103-115. Leiden: Brill.
- Lemaire, André. 1990. „Populations et territoires de la Palestine à l'époque perse.” *Transeuphratène* 3:31-74.
- Lemański, Janusz. 2019. „«Prawo Pana doskonałe – krzepi serce» (Ps 19,8A). Kilka refleksji na temat istoty prawa i sprawiedliwości w Starym Testamencie.” (Studia i rozprawy 54). Szczecin: Wydawnictwo Naukowe US
- Levin, Christoph. 2013. *Re-Reading the Scriptures: Essays on the Literary History of the Old Testament* (Forschungen zum Alten Testament 87). Tübingen: Mohr Siebeck.
- Levine, Baruch A. 2005. „Assyrian Ideology and Israelite Monotheism.” *Iraq* 67 (1): 411-427.
- Levinson, Bernard M. 1995. „But You Shall Surely Kill Him! The Text-Critical and Neo-Assyrian Evidence for MT Deuteronomy

- 13:10." W *Bundesdokument und Gesetz: Studien zum Deuteronomium*. Red. Georg Braulik, 37-63. Freiburg im Breisgau: Herder Verlag.
- Levinson, Bernard M. 2001. „Textual criticism, Assyriology, and the History of Interpretation: Deuteronomy 13:7a as a Test Case in Method.” *Journal of Biblical Literature* 120: 211-243.
- Levinson, Bernard M., i Jeffrey Stackert. 2012. „Between the Covenant Code and Esarhaddon’s Succession Treaty: Deuteronomy 13 and the Composition of Deuteronomy.” *Journal of Ancient Judaism* 3: 123-140.
- Levinson, Bernard M., i Jeffrey Stackert. 2014. „The Limitations of ‘Resonance.’” *Journal of Ancient Judaism* 4: 310-333.
- Lipiński, Edward. 2013b. „Fenicjanie na Cyprze i w Egei.” W *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu*. Red. Edward Lipiński, 113-138. Kraków: Nomos.
- Lipiński, Edward. 1970. „De la réforme d’Esdras au règne eschatologique de Dieu (Is 4,3-5a).” *Biblica* 51: 533-537.
- Lipiński, Edward. 1977. „Western Semites in Persepolis.” *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 101-112.
- Lipiński, Edward. 1988a. „Les Phéniciens et l’alphabet.” *Oriens Antiquus* 27: 231-260.
- Lipiński, Edward. 1988b. „Royal and State Scribes in Ancient Jerusalem.” W *Congress Volume: Jerusalem 1986 (Vetus Testamentum Supplement. 40)*. Red. John A. Emerton. 157-164. Leiden: Brill.
- Lipiński, Edward. 1990. „Géographie linguistique de la Transeuphratène à l’époque achéménide.” *Transeuphratène* 3: 40-53.
- Lipiński, Edward. 1992. „Les Phéniciens à Chypre et dans l’Égée.” *Orientalia Lovaniensia Periodica* 23: 63-87.
- Lipiński, Edward. 2004. *Itineraria Phoenicia (Orientalia Lovanensia Analecta 127)*. Leuven-Paris-Dudley MA: Peeters.

- Lipiński, Edward. 2006. *On the Skirts of Canaan in the Iron Age. Historical and Topographical Research* (Orientalia Lovaniensia Analecta 153). Leuven-Paris-Dudley MA: Peeters.
- Lipiński, Edward. 2009a. *Prawo bliskowschodnie w starożytności. Wprowadzenie historyczne* (Studia Historico-Biblica 2). Lublin: KUL.
- Lipiński, Edward. 2009b. „The Province *Yehud* in the Achaemenid Period.” *Studia Judaica* 12: 369-379.
- Lipiński, Edward. 2010. „Émergence et diffusion des écriture salphabétiques.” *Rocznik Orientalistyczny* 63/2: 71-126.
- Lipiński, Edward. 2013a. „Powstanie i rozpowszechnienie pisma alfabetycznego.” W *Studia z dziejów i kultury starożytnego Bliskiego Wschodu*. Red. Edward Lipiński, 13-32. Kraków: Nomos.
- Lipiński, Edward. 2018. *A History of the Kingdom of Israel* (Orientalia Lovanensia Analecta 275). Leuven-Paris-Bristol CT: Peeters.
- Lipiński, Edward. 2020. *A History of the Kingdom of Jerusalem and Judah* (Orientalia Lovanensia Analecta 287). Leuven-Paris-Bristol CT: Peeters.
- Louden, Bruce. 2019. *Homer's Odyssey and the Near East*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenstam, Steven. 1997. „Talking Vases: The Relationship between the Homeric Poems and Archaic Representations of Epic Myth.” *Transactions of the American Philological Association* 127: 21-76.
- Luukko, Mikko. 2012. *The Correspondence of Tiglath-pileser III and Sargon II from Calah/Nimrud* (State Archives of Assyria 19). Helsinki: Helsinki University Press.
- Mandell, Alice. 2022. „Speaking Clearly through throuht the Canaanite Amarna Letters: How to Connect with an Audience in Cuneiform.” W *One Who Loves Knowledge. Studies in Honor of Richard Jasnow*. Red. Betsy Bryan *et al.*, 263-276. London: Lockwood Press.
- Mankowski, Paul V. 2000. *Akkadian Loanwords in Biblical Hebrew* (Harvard Semitic Studies 47). Winona Lake IND: Eisenbrauns.

- Marincola, John, red. 2007. *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Martin, Rebecca S. 2017. *Art of Contact: Comparative Approaches to Greek and Phoenician Art*. Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press.
- McKay, John W. 1973. *Religion in Judah under the Assyrians, 732-609 BC* (Studies in Biblical Theology 2/26). London: SCM Press.
- Meiggs, Russel; Lewis, David. 1968 (rev. 1988). *A Selection of Greek historical inscriptions*. Oxford: Clarendon Press.
- Meshorer, Ya'aqov, i Shraga Qedar. 1999. *Samaritan Coinage*. Jerusalem: Israel Numismatic Society.
- Momigliano, Arnaldo. 1971. *Alien Wisdom: The limits of Hellenisation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Momigliano, Arnaldo. 1981. „Biblical and Classical Studies. Simple Reflections upon Historical Method.” *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, serie III, 11 (1): 25–32.
- Momigliano, Arnaldo. 1990. *The Classical Foundations of Modern Historiography*. Berkeley/Los Angeles/Oxford: University of California Press.
- Morrow, William S. 2000. „Mesopotamian Scribal Techniques and Deuteronomistic Composition: Notes on Deuteronomy and the Hermeneutics of Legal Innovation.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 6: 302–313.
- Morrow, William S. 2008. „Resistance and Hybridity in Late Bronze Age Canaan.” *Revue Biblique* 115 (3): 321–339.
- Naveh, Jospeh, i Shaul Shaked, red. 2012. *Aramaic documents from ancient Bactria: fourth century BCE.: from Khalili Collections*. London: The Khalili Family Trust.
- NEAHL: Stern, Ephraim. 1993–2008. *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Tom 1–5. Jerusalem: Israel Exploration Society; Washington: Biblical Archaeology Society.

- Nelson, Richard D. 2021. „Historiography and History Writing in the Ancient World.” W *The Oxford Handbook of the Historical Books of the Hebrew Bible*. Red. Brad E. Kelle, Brent A. Strawn, 7-19. Oxford: Oxford University Press.
- Nicolet-Pierre, Hélène. 2000. „Tétradrachmes athéniens en Transeuphratène.” *Transeuphratène* 20: 107-119.
- Niesiołowski-Spanò, Łukasz. 2002. „Biblical Prophet Amos – A Simple, Poor Shepherd From Judah?” W *Euergesias charin. Studies presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by their disciples*, Red. Tomasz Derda, Jakub Urbanik, Marek Węcowski, Warszawa, 211-217.
- Niesiołowski-Spanò, Łukasz. 2007. „Primeval History in the Persian Period?” *Scandinavian Journal of the Old Testament* 21 (1.2): 106-126.
- Niesiołowski-Spanò, Łukasz. 2008. „Early Alphabetic Scripts and the Origin of Greek Letters.” W *Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Professor Lesław Morawiecki*. Red. Piotr Berdowski, Beata Blahaczek, 47-73. Rzeszów: Instytut Historii UR.
- Niesiołowski-Spanò, Łukasz. 2018. „Athens and Jerusalem, again. The New Paradigm of the Jewish and Greek Intercultural Relationships?” W *Awilum ša ana la mašê – man who can not be forgotten. Studies in Honor of Prof. Stefan Zawadzki presented on the Occasion of his 70th Birthday (AOAT 463)*. Red. Rafał Koliński, Jan Prostko-Prostyński, Witold Tyborowski, 161-169 Münster: Ugarit-Verlag.
- Niesiołowski-Spanò, Łukasz. 2019/2020. „Some Considerations on the Socio-Political Aspects of the Law-Codification in the Province of Yehud in the Persian Period. A View through a Roman Lens.” *Palamedes. A Journal of Ancient History* 13: 307–313.
- Nissinen, Martti. 2005. „How Prophecy Became Literature.” *Scandinavian Journal of the Old Testament* 19: 153-172.

- Olmo Lete, del Gregorio. 2009. „The Redaction of the Hebrew Bible: its Achaemenid Persian Setting” *Transeuphratène* 37: 53-79.
- Otto, Eckhart. 1996. „Treueid und Gesetz. Die Ursprünge des Deuteronomiums im Horizont neuassyrischen Vertragsrechts.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 2: 1-52.
- Otto, Eckhart. 2005. „Der Zusammenhang von Herrscherlegitimation und Rechtskodifizierung im altorientalischen und biblischen Rechtsgeschichte.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 11: 51-92.
- Otto, Eckhart. 2006. „Zur Geschichte der deuteronomistischen Geschichtswerke. Anmerkungen zu einem neuen Entwurf von Thomas Römer.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 12: 354-361.
- Otto, Eckhart. 2010. „Das Bundesbuch und der «Kodex» Hammurapi. Das biblische Recht zwischen positiver und subversiver Rezeption von Keilschriftrecht.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 16: 1-26.
- Otto, Kaiser. 2006. „Kodifizierung und Legitimierung des Rechts in der Antike und im Alten Orient. Vorstellung der Beiträge des gleichnamigen Symposiums.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 12: 344-353.
- Parker, Bradley J. 2011. „The Construction and Performance of Kingship in the Neo-Assyrian Empire.” *Journal of Anthropological Research* 11: 357-286.
- Paul, Shalom M. 1970. *Studies in the Book of the Covenant in the Light of Cuneiform and Biblical Law*. Leiden: Brill.
- Peacock, Cory Ke, Michael. 2013. *Akkadian Loanwords in the Hebrew Bible: Social and Historical Implications*. Rozprawa doktorska, University of New York. Dostęp 2023.01.28. <https://www.proquest.com/docview/1334956734/F52458A505D747CCPQ/2?accountid=14887>.

- Pearce, Laurie, i Cornelia Wunsch. 2014. *Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer* (CUSAS 28). Bethesda Md: CDL Press.
- Penglase, Charles. 1994. *Greek Myths and Mesopotamia: Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*. London-New York: Routledge.
- Pirngruber, Reinhard. 2017. *The Economy of Late Achaemenid and Seleucid Babylonia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pollock, Sheldon. 1998. „The Cosmopolitan Vernacular.” *The Journal of Asian Studies* 57 (1): 6-37.
- Poloczek, Sławomir, i Kacper Ziemba. (2023). „Greece and Yehud in the Achaemenid Period: the background of cultural transfer.” *Scandinavian Journal of the Old Testament* 37 (2): 262-289.
- Popko, Maciej. 2003. „Przymierze na Synaju i «Apologia» króla hetyckiego Hattusilisa III.” *Collectanea Theologica* 73 (3): 5-9.
- Porten, Bezalel. 1968. *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony*. Berkeley: University of California Press.
- Porten, Bezalel. *et al.*, (red.) 1996. *Elephantine Papyri in English: Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change*. Leiden/New York/Köln: Brill.
- Porter, Barbara N. 1995. „Language, Audience and Impact in Imperial Assyria.” W *Language and Culture in the Near East* (Israel Oriental Studies XV). Red. Shlomo Izre'el; Rina Drory, 51-72. Leiden/New York/Köln: Brill.
- Powell, Barry B. 1991. *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Quack, Joachim Frederick. 2011. „The Interaction of Aramaic and Egyptian Literature.” W *Judah and the Judeans in the Achaemenid Period: Negotiating Identity in an International Context*. Red. Oded Lipschitz, Gary N. Knoppers, Manfred Oeming, 375-401. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

- Rainey, Anson F. 1995-1996. *Canaanite in the Amarna Tablets: A Linguistic Analysis of the Mixed Dialect Used by Scribes from Canaan* (Handbuch der Orientalistik I, 25). 4 Tomy. Leiden/Boston: Brill.
- Rainey, Anson F. 2010. „The Hybrid Language Written by Canaanite Scribes in the 14th Century BCE.” W *Proceedings of the 53th Rencontre Assyriologique Internationale*. Red. Leonid E. Kogan *et al.*, 851-861, Winona Lake IN: Eisenbrauns.
- Rainey, Brian. 2021. „Scribes, Schools and Ideological Conflict in Ancient Israel and Judah.” W *Scribes and Scribalism (The Hebrew Bible in Social Perspective)*. Red. Mark Leuchter, 63-78. London/New York: Bloomsbury.
- Reade, Julian. 2012. „Visual Evidence for the Status and Activities of Assyrian Scribes.” W *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales on the Occasion of His 65th Birthday*. Red. Giovanni B. Lanfranchi, Daniele Morandi Bonacossi, Cinzia Pappi, Simonetta Ponchia, 699-717. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Redford, Donald B. 2001. „The So-Called «Codification» of Egyptian Law under Darius I.” W *Persia and Torah*. Red. James W. Watts, 135-159. Atlanta, Georgia: Society of Biblical Literature.
- Richelle, Matthieu. 2023. „Literacy and Scribalism in Israel during the Iron Age (ca. 1200/1150-586 BCE).” W *The Ancient Israelite World*. Red. Kyle H. Keimer; George A. Pierce, 335-347. New York-Abington OX: Routledge.
- Römer, Thomas; de Pury, Albert. 2000. „Deuteronomistic Historiography (DH): History of Research and Debated Issues.” W *Israel Constructs its History. Deuteronomistic Historiography in Recent Research* (Journal for the Study of the Old Testament, Supplements Series 306). Red. Albert de Pury, *et al.*, 24-141. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Römer, Thomas. 1998. „Why Would the Deuteronomists Tell About the Sacrifice of Jephthah's Daughter?” *Vetus Testamentum* 23: 27-38.

- Römer, Thomas. 2005. *The So-Called Deuteronomistic History: A Sociological, Historical and Literary Introduction*. London: T&T Clark.
- Römer, Thomas. 2015. „The Invention of History in Ancient Judah and the Formation of the Hebrew Bible.” *Die Welt des Orients* 45 (2): 255-272.
- Roth, Martha T. 1997. *Law collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta GA: Scholar’s Press.
- SAA: *State Archives of Assyria* (seria).
- Salo, Reettakaisa Sofia. 2017. *Die judäische Königsideologie im Kontext der Nachbarkulturen: Untersuchungen zu den Königspsalmen 2, 18, 20, 21, 45 und 72*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Sandamel, Samuel. 1962. „Parallelomania.” *Journal of Biblical Literature* 81 (1): 1-13.
- Sanders, Seth L. 2009. *The Invention of Hebrew*. Urbana IL: University of Illinois Press.
- Schoors, Anton. 2013. *The Kingdoms of Israel and Judah in the Eighth and Seventh Centuries B.C.E.*. Tłum. Michael Lesley. Atlanta GA: Society of Biblical Literature.
- Shefton, Brian B. 2000. „Reflections on the Presence of Attic Pottery at the Eastern End of the Mediterranean Turing the Persian Period.” *Transeuphratène* 19: 75-82.
- Snell, Daniel C., red. 2020. *A Companion to the Ancient Near Eastern Law* (Blackwell Companions to the Ancient World). Malden: Wiley-Blackwell.
- Spickermann, Hermann. 1982. *Juda unter Assur in der Sargonidenzeit* (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testament 129). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Stern, Ephraim. 2001. *Archaeology of the Land of the Bible*. Tom 2: *The Assyrian, Babylonian, and Persian Periods (732-332 B.C.E.)*. New York: Doubleday.
- Steymans, Hans Ulrich. 1995. „Eine assyrische Vorlage für Deuteronomium 28,20-44.” *W Bundesdokument und Gesetz: Studien zum*

- Deuteronomium*. Red. Georg Braulik, 119-141. Freiburg: Herder Verlag.
- Stolper, Matthew W. 1985. *Entrepreneurs and Empire: the Murašû Archive, the Murašû Firm, and Persian Rule in Babylonia*. Istanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.
- Stolper, Matthew W. 2001. „Fifth Century Nippur: Texts of the Murašûs and from Their Surroundings.” *Journal of Cuneiform Studies* 53: 83-132.
- Talmon, Shemaryahu. 1977. „The Comparative Method in Biblical Interpretation Principles and Problems.” W *Congress Volume - Göttingen 1977* (Vetus Testamentum, Supplement 29). Red. John Emerton, 320-356 Leiden: Brill.
- Tartaron, Thomas F. 2014. „Cross-Cultural Interaction in the Greek World: Culture Contact Issues and Theories.” W *Encyclopedia of Global Archaeology*. Red. Claire Smith. New York: Springer: 1804-1821.
- Thompson, Thomas L. 2014. „Narrative reiteration and comparative literature: problems in defining dependency.” W *Greek Influence on Jewish and Early Christian Literature* (Copenhagen International Seminar). Red. Thomas L. Thompson; Philippe Wajdenbaum, 102-113 London: Routledge.
- Toorn van der, Karel. 2000. „Cuneiform Documents from Syria-Palestine. Texts, Scribes, and Schools.” *Zeitschrift des Deutschen Palästinas-Vereins* 116 (2): 97-113.
- Tsirkin, Juli B. 2010. „El problema del prehelenismo en Fenicia.” *Transseuphratène* 39: 169-174.
- Tushingham, Poppy. 2019. „Uniformity versus regional variation in the legal and scribal practices of the Neo-Assyrian Empire.” *Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte* 25: 30-53.
- Ulf, Christoph. 2009. „Rethinking Cultural Contacts.” *Ancient West & East* 8: 81-132.

- Van Seters, John. 1983. *In Search of History: Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*. New Haven CT-London: Yale University Press.
- Van Seters, John. 1992. *Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis*. Louisville KY: Westminster/John Knox Press.
- Van Seters, John. 2003. *A Law Book for the Diaspora: Revision in the Study of the Covenant Code*. London: Oxford University Press.
- Vita, Juan-Pablo, red. 2021. *History of the Akkadian Language* (Handbuch der Orientalistik). Leiden/Boston: Brill.
- Watts, James W., red. 2001. *Persia and Torah: the theory of imperial authorization of the Pentateuch*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Węcowski, Marek. 2011. *Sympozjon, czyli wspólne picie. Początki greckiej biesiady arystokratycznej*. Warszawa: Sub Lupa.
- Weeks, Noel. 2019. „Problems with the Comparative Method in Old Testament Studies.” *Journal of the Evangelical Theological Society* 62 (2): 287-306. Dostęp 16.01.2023: https://www.etsjets.org/files/JETS-PDFs/62/62-2/JETS_62.2_287-306_Weeks.pdf.
- Weinfeld, Moshe. 1965. „Traces of Assyrian Treaty Formulae in Deuteronomy.” *Biblica* 46: 417-427.
- Weinfeld, Moshe. 1993. „Covenant Making in Anatolia and Mesopotamia.” *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 22: 135-139.
- Wells, Bruce. 2008. „What is Biblical Law? A look at the Pentateuchal Rules and Near Eastern Practice.” *Catholic Biblical Quarterly* 70: 223-243.
- West, Martin L. 2008. *Wschodnie oblicze Helikonu: Pierwiastki zachodnioazjatyckie w greckiej poezji i micie*. Tłum. Michał Filipczuk, Tomasz Polański. Kraków: Homini.
- Westbrook, Raymond 2009b. „What is the Covenant Code?” W *Law from the Tigris to the Tiber. The Writings of Raymond Westbrook*. Tom 1: *The Shared Tradition*. Red. Bruce Wells, Rachel Magdalene, 97-118. Winona Lake IN: Eisenbrauns.

- Westbrook, Raymond, red. 2003. *A History of Ancient Near Eastern Law* (Handbuch der Orientalistik I, 72). Leiden/Boston: Brill.
- Westbrook, Raymond. 1989. „Cuneiform Law Codes and the Origins of Legislation.” *Zeitschrift für Assyriologie* 79: 201-222.
- Westbrook, Raymond. 2009a. „Biblical and Cuneiform Law Codes.” W *Law from the Tigris to the Tiber. The Writings of Raymond Westbrook*. Tom 1: *The Shared Tradition*. Red. Bruce Wells, Rachel Magdalene, 3-20. Winona Lake IN: Eisenbrauns.
- Wilson, Ian D. 2017. *Kingship and Memory in Ancient Judah*. Oxford: Oxford University Press.
- Wojciechowski, Michał, red. 2002. „List Pseudo-Arysteasza.” Tłum. Michał Wojciechowski. *Studia Theologica Varsaviensia* 40 (1): 121-167.
- Wolf, Eric R. 2009. *Europa i ludy bez historii*. Tłum. Wojciech Usakiewicz. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Woodard, Roger D. 1997. *Greek Writing from Knossos to Homer: A Linguistic Interpretation of the Origin of the Greek Alphabet and the Continuity of Ancient Greek Literacy*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Wunsch, Cornelia. 2022. *Judaeans by the Waters of Babylon: New Historical Evidence in Cuneiform Sources from Rural Babylonia in the Schøyen Collection. With Contributions by J. D. Moore and L. E. Pearce*. Dresden: ISLET.
- Zadok, Ran. 1984. „Some Jews in Babylonian Documents.” *The Jewish Quarterly Review* 74(3): 294-297.
- Zilberg, Peter. 2018. „The Assyrian Provinces of the Southern Levant: Sources, Administration, and Control.” W *The Southern Levant under Assyrian Domination*. Red. Shawn Zelig Aster; Avraham Faust, 55-88. University Park PA: Eisenbrauns.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXV

Zeszyt 2

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

Profesorowi Edwardowi Lipińskiemu

WARSZAWA 2023

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanolij Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydano nakładem
Wydawnictwa Naukowego ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 10,7. Nakład: 100 egz.
Druk: druk-24h.com.pl
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

<i>Dedykacja dla profesora Edwarda Lipińskiego</i>	135
PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Biografia profesora Edwarda Lipińskiego</i>	137
*PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Bibliografia profesora Edwarda Lipińskiego</i>	*7
ARTYKUŁY	
WITOLD TYBOROWSKI, <i>Król jako pasterz w tekstach królewskich okresu starobabilońskiego (XX – XVII w. przed Chr.)</i>	151
JANUSZ LEMAŃSKI, <i>Kuntillet ‘Ajrud – punkt zwrotny w interpretacji historii Izraela i Judy?</i>	187
ŁUKASZA NIESIOŁOWSKI–SPANÒ, SŁAWOMIR POŁOCZEK, KACPER ZIEMBA, <i>Wpływy Bliskiego Wschodu i Hellady na Biblię hebrajską – perspektywa historyczna</i>	199
JAKUB SŁAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to זנה</i>	249
*JAKUB SŁAWIK, <i>Rdzeń נאך w Biblii Hebrajskiej w relacji do זנה</i>	*101
MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, <i>Pieśń nad Pieśniami na tle powieści greckich</i>	307
PAWEŁ FILIPCZAK, <i>Warunki naturalne Zatoki Antiocheńskiej a rozwój historyczny miasta Seleucja Pieria (czasy hellenistyczne i rzymskie)</i>	323
KAMIL BIAŁY, <i>Xiphilinus and the Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt</i>	351
TERESA WOLIŃSKA, <i>Upadek an-Numana ibn al-Munzira (580–602 n.e.), ostatniego władcy al-Hiry</i>	381
DARIUSZ DŁUGOSZ, <i>140-lecie Departamentu Starożytności Bliskowschodnich Muzeum Luwru</i>	431
Wykaz autorów	*157

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

<i>To Professor Edward Lipiński</i>	135
PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Biography of Professor Edward Lipiński</i>	137
*PIOTR BRIKS, WITOLD TYBOROWSKI, <i>Bibliography of Professor Edward Lipiński</i>	*7
ARTICLES	
WITOLD TYBOROWSKI, <i>The King as Shepherd in the Old Babylonian Royal Inscriptions (20th – 17th cent. BC)</i>	151
JAKUB SLAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to נה</i>	187
*JAKUB SLAWIK, <i>The root נאך in the Hebrew Bible in relation to נה (polish version)</i>	*101
ŁUKASZA NIESIOŁOWSKI–SPANÒ, SŁAWOMIR POLOCZEK, KACPER ZIEMBA, <i>Near Eastern and Greek Influences on the Hebrew Bible – Historical Perspective</i>	199
MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, <i>Song of Songs on the Background of Greek Novels</i>	249
JANUSZ LEMAŃSKI, <i>Kuntillet ‘Ajrud – a Turning Point in the Interpretation of the History of Israel and Judah?</i>	307
PAWEŁ FILIPCZAK, <i>Natural conditions of the Bay of Antioch and historical development of the city of Seleucia Pieria (Hellenistic and Roman times)</i>	323
KAMIL BIAŁY, <i>Xiphilinus and the Causes for the Outbreak of the Bar Kokhba Revolt</i>	351
TERESA WOLIŃSKA, <i>The Fall of al-Nu‘mān ibn al-Munḏhir (580–602 CE), the Last Ruler of al-Ḥīra</i>	381
DARIUSZ DŁUGOSZ, <i>140th anniversary of the Department of Middle Eastern Antiquities of the Louvre Museum</i>	431
List of authors	*157

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

Piotr Briks, piotr.briks@usz.edu.pl, Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego, ul. Krakowska 71-79, 71-017 Szczecin

Witold Tyborowski, tybor@amu.edu.pl, Pracownia Historii Starożytnego Bliskiego Wschodu, Wydział Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań

Janusz Lemański, janusz.lemański@usz.edu.pl, Instytut Nauk Teologicznych Uniwersytetu Szczecińskiego, ul. Pawła VI nr 2, 71-459 Szczecin

Łukasz Niesiołowski–Spanò, l.niesiolowski@uw.edu.pl, Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa

Sławomir Poloczek, slawomir-poloczek@wp.pl, Krakowskie Przedmieście 26/28 00-927 Warszawa

Kacper Ziemia, kaz@teol.ku.dk, Karen Blixen Plads 16, 2300 Copenhagen S, Denmark

Jakub Sławik, j.slawik@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Michał Wojciechowski, m.wojciechowski@uwm.edu.pl, Liliowa 49, 11-041 Olsztyn

Paweł Filipczak, pawel.filipczak@uni.lodz.pl, Katedra Historii Bizancjum, Uniwersytet Łódzki, ul. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź

Kamil Biały, bialykamil89@gmail.com, Instytut Historyczny Uniwersytetu Szczecińskiego, Krakowska 71/79, 71-017 Szczecin

Teresa Wolińska, teresa.wolinska@filhist.uni.lodz.pl, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, ul. A. Kamińskiego 27A; 90-219 Łódź

Dariusz Długosz, dariusz.dlugosz@louvre.fr; Musée du Louvre 75058 Paris 01 (France)